

XVI. ASIRDA YEZİDİLER(ÊZİDÎLER)'İN DİNÎ STATÜSÜ HAKKINDAKİ TARTIŞMALARA DAİR İKİ BELGE: MEVLÂNÂ SÂLİH EL-KÜRDÎ'NİN BİR FETVASI İLE MEVLÂNÂ MUHAMMED BERKAL'Î'NİN TA'LİKİ

Metin Bozan*

Öz

Yezidilik (Êzidîlik) oldukça tartışmalı bir dînî yapılanmadır. Bu tartışmaların odağında Yezidiliğin (Êzidîliğin) kadim bir din mi olduğu yoksa Ehl-i Sünnet formatında bir tarikattan evrilerek mi ortaya çıktığı hususu bulunmaktadır. Araştırmada buna bir nebze de olsa ışık tutabilecek XVI yy. da Mevlânâ Sâlih el-Kürdî'nin “*Kelimât fî Beyâni Mezhebi't-Tâ'ifeti'l-Yezîdiyye ve Hukmihim ve Hukmi'l-Emvâli'l-Kâ'ini bi Eydîhim*” adlı fetvası ile günümüz İran sınırları içerisinde kalan Meriwan kökenli olup IV. Şeref Hân döneminde (1504-1534) Bitlis'te bir süre ikamet etmiş olan büyük alim Mevlânâ Muhammed Berkal'î'nin bu fetvaya ta'liki ele alınacak; bu iki alimin, Yezidiler ve Yezidiler'in sahip oldukları mallar hususundaki değerlendirmeleri irdelenecektir. Çalışmada hedeflenen, XVI yy. da bu topluluğun nasıl isimlendirildiği, dînî statüsü, kutsal mekan ve dînî önderler hakkındaki inanışlarının neler olduğu, kadim inanışlarla paralellik arz eden yönlerinin bulunup bulunmadığı, inançları açısından Yezidi fırkalar, Yezidiler'in İslamî inanç esaslarına, şeriata, ibadetlere ve ulemaya nasıl baktıkları, Yezidiliğin İslam'la bir ilişkisinin bulunup bulunmadığı gibi hususların bu iki belge üzerinden tahlilidir.

Anahtar Kelimeler: Yezidi, Êzidî, Mevlânâ Sâlih, Mevlâna Muhammed Berkal'î, Fetva, Adi b. Mûsâfir

Abstract

TWO DOCUMENTS ABOUT THE DISCUSSIONS ON THE RELIGIOUS STATUS OF THE YAZIDIS (AZIDIS) IN THE XVIth CENTURY: A FATWA OF MAWLANA SÂLİH AL-KURDÎ AND THE TA'LIK OF MAWLANA MUHAMMAD BARKAL TO THIS FATWA.

Yazidism / Azidism is a highly controversial religious structure. The main focus of the discussions is whether it was an ancient religion or it emerged by evolving from a sufi orders in the form of Ahl al-Sunnah. In the research, those two following documents will be held in order to shed some light on this matter: a fatwa, titled as “*Kelimât fî Beyâni Mezhebi't-Tâ'ifeti'l-Yezîdiyye ve Hukmihim ve Hukmi'l-Emvâli'l-Kâ'ini bi Eydîhim*”, given by Mawlana Sâlih al-Kurdî in XVIth century and the response to this fatwa by Mawlana Muhammad Barkî who is a great scholar originated from Merivan, which is within the borders of Iran at present, and lived in Bitlis for a while during IVth Sharaf Khan period (1504-1534); and also the evaluations of these two scholars will be

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 06.02.2020, Accepted / Kabul Tarihi: 26.04.2020

DOI: <https://doi.org/10.26791/sarkiat.685291>

* Dicle Üniv. İlahiyat Fak. İslam Mezhepleri Tarihi ABD Öğretim Üyesi. metinbozan@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9173-2228>

examined regarding on Yazidis and the possessions of them. The intended purpose of this study is to analyze how this community was named, its religious status, what beliefs about the sacred places and the religious leaders it had, whether there are parallel aspects with the ancient beliefs, Yazidi sects in terms of their beliefs, how Yazidis look into the principles of Islamic beliefs, sharia, the rituals, clerics, whether it had a relationship with Islam in the XVIth century, through these two documents.

Keywords: Yazidi, Azidi, Mawlana Sâlih, Mawlana Muhammad al-Barkal'î, Fatwa, 'Adî ibn Musafir

Giriş

Yezidiliğin (Ēzîdîliğin) ismi, kökeni ve tarihçesi hayli tartışmalıdır. Bu husus dikkatlice tetkik edildiğinde söz konusu tartışmaların odağında yer alan sorunun büyük ölçüde onların İslamiyetle bir ilişkisinin bulunup bulunmadığı ve varsa ne tür bir ilişki olduğu görülecektir. Kimi araştırmacılar, Yezidiliğin kadim bir din olduğunu; İslamiyetin bölgeye gelişiyile birlikte bir şekilde Müslümanların kültüründen etkilenerek İslam'dan bazı unsurları aldığını iddia ederken diğer bir kesim ise Yezidiliğin, Ehl-i Sünnet formatında bir tarikattan evrilerek kendisine has eklektik ve senkretik batını bir dînî yapılanmaya dönüştüğünü ileri sürmektedirler. Kuşkusuz bu tartışmaları nihayete erdirmek (aralarında sosyo-politik ve teo-politik etkenlerin de bulunduğu) bazı nedenlerden dolayı mümkün değildir. Ancak buna bir nebze de olsa ışık tutabilecek tarihi materyal vardır. Mesela Cebel-i Sim'an Yezidilerinin lideri Cemil Ağa'nın Roger Lescot'a vermiş olduğu "İcâzetu Pîr Mûsâ Dünbelî" bunlardan birisidir. 921/1515-1516 tarihli söz konusu icâzet, muhteva açısından tetkik edildiğinde geçiş dönemi Yezidilerine ait bir belge olduğu görülecektir.¹ Ne var ki, Yezidiler'e dair tarihi materyal oldukça sınırlıdır. Bunların kahir ekseriyeti de Yezidi olmayanlara aittir. Bu tarihi materyalin arasında onlar hakkında verilmiş sınırlı sayıda fetva da yer almaktadır. Her ne kadar aleyhte de olsa söz konusu fetvalar, yazıldıkları dönem Yezidiliğinin isimlendirmesi, inançları, dînî statüsü ve islamiyetle bir alakasının olup olmadığı hususunda bize bir fikir verebilmektedir. İşte bu çalışmamızda XVI yy. veya hemen öncesinde kaleme alınmış Mevlânâ Sâlih (el-Hekkârî?) veya Ayetullah Mar'aşî Necefî nüshasındaki isimyle Mollâ Sâlih el-Kürdî'ye ait "Kelîmât fî Beyânî Mezhebi't-Tâ'îfeti'l-Yezîdiyye ve Hukmihim ve Hukmi'l-Emvâli'l-Kâ'ini bi Eydihim(Yezidi Taifesinin Mezhebi ve Onlar ile Onların Elinde Bulunan Mallara Uygulanacak Hükümün Beyanı Hakkında uygulanacak hükme dair)" adlı fetvası ile Mevlânâ Muhammed Berkal'î (XVI. asır)'nin bu fetvaya ta'liki değerlendirilecek, tercüme ve el yazması metinleri verilecektir.

**Bu çalışmada materyal desteği ve Irak'ta coğrafi yerler hakkında verdiği bilgiler için Dr. Öğr. Üyesi Enes Mohammad Sharif Tahir'e, Ayetullah Mar'aşî Necefî ve Meşhed yazma nüshalarının temini hususunda Prof. Dr. Abdurrahman ADAK'a, Ayetullah Mar'aşî Necefî Nüshasının neşredilmiş kısmının temininde yardımcı olan Seyyid Muhammedi'ye, yazma eserleri okuma ve tasavvufi kavramlar hususundaki desteğinden dolayı Doç. Dr. Abdurrahim ALKIŞ'a, hayli karmaşık olan fikhî (İslam Hukuku) kısmın okunup yorumlanmasında değerli katkılarından dolayı Prof. Dr. Metin YİĞİT'e teşekkürü bir borç bilirim.

¹ Bkz. "İcâzetu Pîr Mûsâ Dünbelî", (Roger Lescot, *Yezidiler Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezîdileri*, çev. Ayşe Meral, İstanbul: Avesta, 2001, 225-228 içinde), 225.

1. Belgeler Öncesi Yezidiliğe Genel Bir Bakış

Yezidiliğin kökeninin Yahudilik, Süryanilik, Zerdüştlük, Sabiilik, Maniheizm, Mitraizm gibi kadim din ve mezheplere dayandığına; hatta Hz. Adem'e kadar ulaştığına dair birbirinden oldukça farklı tezler ileri sürülür.² Oysa Yezidiliğin bilinebilen en eski tarihi Adi b. Müsafir (555/1160)'e kadar gidebilmektedir.³ Yezidiler tarafından kutsal kabul edilen 'Adî b. Müsâfir (Şeyh Hâdî), klasik kaynaklarda Ehl-i Sünnet çizgisinde alim, fakih, muttaki, zahid bir şeyh olarak tanıtılır. Şam'ın Baalbek nahiyesinde bulunan Beytâr köyünde 465/1072-73 yılında doğmuş; gençliğinde ilim merkezlerinden olan Bağdat'a geçmiş; burada Abdülkâdir Geylanî (561/1166), Ahmed er-Rûfâ'î (578/1182), Ebu'n-Necîb Abdulkadir es-Sühreverdî (563/1168) gibi önemli mutasavvıflarla tanışma fırsatı bulmuştur. Eğitimi tamamlandıktan sonra da uzlet hayatı için elverişli olan Hakkari dağlarının günümüz Irak sınırları içerisinde kalan kısmında inzivaya çekilmiştir. Ardından bu dağların bir uzantısı olan Laleş'te⁴ büyük bir zaviye inşa ederek 555/1160 yılındaki vefatına kadar burada ilim ve irşad ile meşgul olmuştur.⁵ Şöhreti pek çok bölgeye yayılan Şeyh 'Adî'ye nispetle, Adeviyye tarikatı ortaya çıkmıştır.⁶

Daha çok Kürtler arasında rağbet bulan Adeviyye tarikatının, üçüncü halife Şeyh Hasan b. 'Adî b. Ebî'l-Berekât (644/1246) dönemine kadar bir iki aykırı rivayet dışında⁷ büyük ölçüde Ehl-i Sünnet çizgisindeki geleneksel yapısını koruduğu nakledilir.⁸ Yerel beyliklerin birbirleriyle mücadelesi ve daha sonraları Moğolların işgaliyle siyasi istikrarın bozulduğu bir zaman diliminde yaşayan Şeyh Hasan⁹ döneminde, tarikatın Şeyh 'Adî ve Yezid b. Muaviye hakkındaki inanışları üzerinden ana bünye ile

² Kökenler ile ilgili tartışmalar için bkz. Anastase Kremli, "el-Yezidiyye" *Mecelletu'l-Meşrik*, 2/1, 32-37; 2/4, 151-156; 2/9, 395-399 (1899), 2/1, 33; Kemal Tolan, *Nasandina Kevneşopan Êzdîyatîyê*, 1. Bs. (İstanbul: Avesta, 2006), 122; Metin Bozan, *Şeyh Adi b. Musafir, Hayatı, Menkabevi Yönü ve Yezidi İnançındaki Yeri*, 1. Bs. (İstanbul: Nubihar, 2012), 19.

³ Krş. Christine Allison, *Yezidi Sözlü Kültürü*, Çev. Fahriye Adsay, 1 Bs. (İstanbul: Avesta yay. 2007), 80. Kaynaklar için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, çev. Mehmet Keskin, (İstanbul: Çağrı yay. 1995), 12: 243; Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâ'i'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs, (Beyrut : Dâru Sâdir, 1978/1398), 3: 254.

⁴ Laleş, Irak'ta Musul'un 50 km. kuzeyinde Hakkari dağ silsilesi içerisinde bulunan Şeyhan mıntıkasında bir yerleşim yeri. Şeyh 'Adî'nin kabrinin bulunması nedeniyle Yezidiler tarafından kutsal olarak kabul edilen mekan. Yezidiler her yıl Eylül ayında Hac ibadeti niyetiyle bu kabri ziyaret ederler.

⁵ Bkz. Nureddin Ebi'l-Hasan Ali b. Yusuf b. Cerîr Şattanûfî, *Behcetü'l-Esrâr ve Ma'denü'l-Envâr*, (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1330), 152; Ebu'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Abdulkadir Arnâud, Muhammed Arnâud, 1. Bs. (Beyrut : Dâru İbn Kesir, 1991), 4: 300; İsmail Bek Çol, *el-Yezidiyyetu Kadîmen ve Hadîsen*, ed. Kostantin Züreyk, 1 Bs. (Beyrut: American University of Beirut, 1934), 93; Abbâs Azzâvî, *Târîhu'l-Yezidiyye ve Aslu Akîdetihim*, (Bağdad : Matbaatu Bağdad, 1391/1971), 30-31; Sıddîk Demlûcî, *el-Yezidiyye*, 1. Bs. (Musul: Matbaatu'l-İttihad, 1949/1368), 76.

⁶ Ebu'l-Hasan İzzuddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, (Beyrut : Dâru Sâdir, 1979/1399), 12: 289; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 3: 254; Şattanûfî, *Behcetü'l-Esrâr ve Ma'denü'l-Envâr*, 150.

⁷ Tarikatın ikinci halifesi Şeyh 'Adî b. Ebi'l-Berekât dönemindeki çalgılı zikirler hususunda bkz. Mübarek b. Ahmed b. Mübarek el-Lahmi İbnü'l-Müstevfi, *Târîhu Erbil*, thk. Sami b. Seyyid Hammâs es-Sakkâr. (Bağdad : el-Mektebetü'l-Vataniyye, 1980), 116.

⁸ Tâcu'l-Ârifin Hasan b. 'Adî b. Ebi'l-Berekât için bkz. İbnü'l-Müstevfi, *Târîhu Erbil*, 117; Demlûcî, *el-Yezidiyye*, 140; Lescot, *Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*, 30.

⁹ Bkz. Lescot, *Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*, 30.

ayrışmaya başladığı söylenebilir.¹⁰ Şeyh Hasan, bir Şii olan Moğolların Musul valisi tarafından 644/1246 yılında idam edilir.¹¹

Öyle anlaşılmaktadır ki, tarikatın Ehl-i Sünnet formatından batını bir dînî yapılanmaya dönüşümünde tarikatın üçüncü halifesi Şeyh Hasan dönemi belirleyicidir. Zira bu dönemde görünür olmaya başlayan ve çevrelerinde tepki toplayan bir takım fikirler söz konusudur. Onun idam edilmesinden sonra göç etmeyip Laleş ve çevresinde kalan başta Şeyh Fahr olarak bilinen Şeyh Fahreddin¹² olmak üzere tarikat mensupları, bu fikirleri daha ileri boyutlara taşımış olmalıdırlar. Muhtemelen bunlar, kaos döneminin etkisiyle, Nesturilik, Harran Sabiiliği, Gnostisizm, Hurifilik ile Moğolların sürükleyerek getirdiği bazı kadim din ve kültürlere mensup insanların görüşlerinden de etkilenerek tarikatı dönüştürmüşlerdir.¹³

Tarikatın Ehl-i Sünnet çizgisinden farklılaşığına dair bilgilere İbn Hallikân ve İbn Teymiyye gibi XIII ve XIV yy. da yaşamış olan alimlerin eserlerinden hareketle ulaşabilmek mümkündür. Nitekim İbn Hallikân (681/1282), Şeyh 'Adî'nin türbesine aşırı tazimde bulunduğu ifade etmektedir.¹⁴ İbn Teymiyye (728/1328) ise kendi dönemi Adeviyye tarikatı mensuplarının Şeyh 'Adî ve Yezid b. Muaviye'nin hakkında batıl bir takım fikirlere inandıklarını zikretmekte ve onları Şeyh 'Adî'nin yoluna dönmeye davet etmektedir.¹⁵ Bu durumda XIV. asrın ilk yarısına kadar olan dönemde Yezidiliğin, hala Müslüman toplumun bir parçası kabul edildiği; ancak aşırı fikirlere sahip bir dînî yapılanmaya dönüşmeye başladığı anlaşılmaktadır.

XIV. asrın ortalarından itibaren ise klasik kaynakların Yezidiler'i daha açık ifadelerle dinden çıkmış itikadı bozuk zümreler arasında saydıkları görülecektir. Sözgelimi İbn Kesîr (774/1372) ve İbn Furât (807/1404) tarikat mensuplarının (en azından bir kısmının) 'Adî b. Müsâfir'in uluhiyetini ileri sürdüklerini aktaracaklardır.¹⁶ Bu verilerden hareketle muhtemelen en geç XV. asırda artık Yezidiliğin, Ehl-i Sünnet mensuplarıyla ciddi problemler yaşayan kendine özgü bir dînî yapılanmaya dönüşmeye başladığını söylemek mümkündür.

XVI. asra baktığımızda inanç ve tutumları nedeniyle Yezidiler'in dînî statülerinin tartışılmaya devam ettiğini ve bölge halkıyla ciddi gerilimler yaşadığını görmekteyiz. Sözgelimi Bitlis Emiri V. Şeref Hân bölgede yaşayan halkı, Yezidi karşıtlığı üzerinden

¹⁰ Bkz. İbnu'l-Müstevfi, *Târîhu Erbil*, 116-117; Ubeydullah b. Şibl Ebu Firâs, *er-Red ale'r-Revâfiza ve'l-Yezidiyyeti'l-Muhâlifeyn li'l-Milleti'l-İslamiyyeti'l-Muhammediyyeti*, Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesi, 1617, 1. Kısım vr. 49- 139, 114a vd.; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 3: 254. Bu hususta tartışmalar için bkz. Sâmi Saîd el-Ahmed, *el-Yezidiyye Ahvâluhum ve Mu'tekedâtuhum*, (Bağdad: Matbaatü'l-Câmi'atü'l-Bağdad, 1971), 1:78-79; Lescot, *Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*, 30.

¹¹ Bkz. Muhammed b. Şâkir Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, thk. İhsân Abbâs, (Beyrut: Dâru Sadir, 1973), 13: 335; Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Ahmed b. Ömer Sehâvî, *Tuhfetü'l-Ahbâb ve Bugyetü't-Tullâb : el-Hitat ve'l-Mezârât, ve't-Terâcim ve'l-Bekâi'l-Mübârekât*, 2. Bs. (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1986/1406), 169.

¹² Hayatı hakkında bkz. Fetva ve Ta'lik'in Tahlil ve Değerlendirilmesi kısmı.

¹³ Krş. Lescot, *Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*, 28. Yezidiliğin tarihi seyri ve Hurufiliğin etkileri hususunda değerlendirmeler için bkz. Müfid Yüksel, "Adevilik, Yezidilik Ve İdeoloji" <https://mufity.blogspot.com/2018/05/yezidilik-mufid-yuksel.html>. Erişim tarihi 30.06.2018.

¹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 3: 254.

¹⁵ Ebû'l-Abbâs Takiyyüddin Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *el-Vasiyyetü'l-Kübrâ* (Mecmuatü'r-Resâili'l-Kübrâ: Mısır 1823, s. 262-318 içinde), 1: 287-91. Şeyh 'Adî'nin yoluna dönmeye davet için bkz. 1: 273.

¹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 243; Nâsirüddin Muhammed b. Abdurrahman İbn Furât, *Târîhu'd-Düvel ve'l-Mülûk (Târîhu Furât)*, Viyana Devlet Kütüphanesi, No: AF. 119, 3: 160a.

Hüseyinî olarak tanımlayarak, Yezidiler'in dînî statülerinin farklılaşmış ayrıştığını somut bir şekilde ifade edecektir. Buna göre Kürtler'in büyük bir kısmı (hz. Hüseyin taraftarı) Şafii, az bir kısmı ise itikadı bozuk Yezidi'dir.¹⁷ Bu dönemde onların dînî statülerini tartışan diğer iki belge ise makalemizde ele aldığımız fetva ile buna yazılan ta'liklidir.

2.Fetva ve Ta'lik'in Aidiyeti Problemi ve Yazma Nüshalar

Tarihsel süreç içerisinde inanç ve ibadetlerindeki farklılaşmalardan dolayı Yezidiler'in Müslüman olup olmadıkları; şayet İslam dairesinden çıkmışlarsa onlara hangi statüde muamele edileceğine dair tartışmalar yaşanmış ve bu hususta dînî otoritelerden fetvalar istenmiştir. Ebû Hâmid Muhammed b. Yunus (XIII. Yy.),¹⁸ Ebû Firâs (658/1259-1260),¹⁹ Ali Efendi(XVII. yy.), Hayyatzade (VXII. yy.) ve Molla Yâsin el-'Umerî (XVIII. yy?)²⁰'nin fetvaları ile Ebu's-Suûd el-'Îmâdî'ye nispeti oldukça tartışmalı olan bir fetva bunlara örnek olarak verilebilir.²¹ Ancak bir fetva diğerlerinden biraz farklılık arz etmektedir. Söz konusu fetva, makalemize konu olan "*Kelimât fî Beyânî Mezhebi't-Tâ'îfeti'l-Yezîdiyye ve Hukmihim ve Hukmi'l-Emvâli'l-Kâ'ini bi Eydihim(Yezidi Taifesinin Mezhebi ve Onlar ile Onların Elinde Bulunan Mallara Uygulanacak Hükümün Beyanı Hakkında uygulanacak hükme dair)*"dır. Bu fetvanın farklı dönemlerde yaşamış birden fazla kimseye nispet edilmesi dikkat çekicidir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla fetva sahipleri olarak eş-Şîfkî, er-Rebetkî ve Mevlânâ Sâlih (Molla Sâlih)in adlı alimlerin adları zikredilmektedir. Ayrıca Ahmed Teymûr Paşa (ö. 1930), bir yazma şerhin sonunda²² fetvanın itikada dair ilk kısmının ek olarak yer aldığını kaydetmekte ve söz konusu eki, *el-Yezîdiyyetu ve menşeu Nihletihim* adlı eserinde vermektedir.²³ Ayrıca ilgili fetvanın ilk kısmının mefhumunu Abdusselam Mârdînî (1843) *Târîhu Mârdîn: min Kitabi Ümmi'l-İber* adlı eserinde kendi ifadeleriyle nakletmektedir.²⁴

Fetvanın bir bütün olarak nispet edildiği alimlerden birisi Molla Hüseyin eş-Şîfkî'dir.²⁵ eş-Şîfkî'nin vefat tarihi hakkında herhangi bir kayıt yoktur. Ancak yazma eserler

¹⁷ Kürdlerin çoğunluğu Sünnî'dir. İmam Şâfiî'nin mezhebine bağlıdır. Bkz. Şerefeddin b. Şemseddin Bidlîsî Şeref Hân, *Şerefnâme*, Kürtçe'ye çev. Ziya Avcı, 1. Bs. (İstanbul: Avesta, 2007), 103.

¹⁸ İbnu'l-Müstevfî, *Târîhu Erbil*, 119-120.

¹⁹ Ebû Firâs, *er-Red ale'r-Revâfıza ve'l-Yezîdiyye*, 114a vd.

²⁰ Demlûcî, *el-Yezîdiyye*, 528.

²¹ Ebu's-Suûd el-'Îmâdî'ye nispet edilen bir fetvadan söz edilmekteyse de böyle bir fetva henüz tespit edilememiştir. Demlûcî, böyle bir fetvayı naklettikten sonra muhteva açısından bunun Ebu's-Suûd el-'Îmâdî'ye nisbesini şüpheli görür. Bkz. Demlûcî, *el-Yezîdiyye*, 542.

²² Bu şerh, Ebû Bekir Muhammed b. Ebû İshâk b. Ya'kub el-Buhârî el-Kelâbâzî (IV. asır) 'nin *et-Ta'arruf li Mezhebi't-Tasavvuf* isimli eserine Kadı Alâaddin Ali b. İsmail et-Tebrizi el-Konevî (ö.729/1328) tarafından yazılan *Hüsni't-tasarruf fî şerhi't-Ta'arruf*'tur. Ahmed Teymûr Paşa'nın kaydettiği bilgi, muhtemelen ilgili şerhin bir yazma nüshasının sonunda ve ana metinden bağımsız olarak yer almıştır. Zira şerhin ulaşabildiğimiz nüshalarının sonunda bu yönde bir ek bilgi söz konusu değildir. Ahmed Teymûr Paşa'nın gerçekte hangi nüshayı kullandığı şimdilik bizim için müphemliğini korumaktadır.

²³ Bkz. Ahmed Teymûr, *el-Yezîdiyyetu ve Menşeu Nihletihim*, neşr. Hindâwi, (Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 2014), 12-14. Eser Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Tercümesi için bkz. Bkz. Ahmed Teymûr, *Arap Kaynaklarına Göre Yezidiler ve Yezidiliğin Doğuşu*, çev. Eyüp Tanrıverdi, İstanbul: Ataç Yay., 2008), 5-8.

²⁴ Abdüsselam Mârdînî, *Târîhu Mârdîn: min Kitabi Ümmi'l-İber*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, (Beyrut: Dârü'l-Muktebes, 2014/1435), 204.

²⁵ Hamdi Abdulmecid Selefi-Tahsin İbrahim Dostkî, *'Ikdu'l-Cûmân fî Terâcimi'l-Ulemâi ve'l-Udebâi'l-Kurd ve'l-Mensûbîyne ila Müdüni ve'l-Kurâ Kurdistan*, 1. Bs. (Lübnan; Mektebetü'l-Asâla ve't-Turâs, 2008), 2: 678.

uzmanı ve büyük bir yazma koleksiyonuna sahip Dihaklu (Irak) alim Hamdi Abdulmecid es-Selefi'nin verdiği bilgilere göre, Zeynu'l-Abidin b. Yusuf, 1655 yılında telif etmiş olduğu *el-Yemâniyyât el-Meslûle* adlı eserinde ondan bahsetmiştir. Bu bilgi doğru kabul edildiği takdirde Şifkî'nin en azından bu tarihten önce yaşamış bir kimse olduğu öngörüsünde bulunmak mümkündür.²⁶

Fetvanın nispet edildiği diğer bir bölge alimi ise “el-Müderriş” lakabıyla tanınan Abdullah b. Ahmed b. Hasan Rebetkî (1159/1746-47)'dir. (ربتكه) Rebetk, Irak'ta Dihak kentine bağlı Atruş mntikasında Muziri aşiretinin bölgesinde bir köydür.²⁷ Abbas Azzâvî'nin eserinde nisbe sehven الرتبكي şeklinde yazılmıştır.²⁸ İstanbul Süleymaniye Kütüphanesindeki nüshada ise (Rebetkî değil de) Rabtekî şeklinde kaydedilmiştir.²⁹

Elimizde bulunan söz konusu fetvanın aslının yukarıda zikredilen her iki alime nisbesi zayıftır. Zira fetvanın bazı nüshaları Mevlâna Muhammed Berkal'î (XVI. asır) talikiyle birlikte instinsah edilmiştir. Bu ta'likli nüshaların tamamında fetva sahibi olarak Salih'in adı geçmektedir.³⁰

Fetvanın sahibi Mevlânâ Sâlih'in hayatı ve yaşadığı dönem ve bölge hakkında bir kayda rastlanmamaktadır. Ancak aşağıda da zikredileceği gibi fetvaların XVI. asırda instinsah edilen nüshalarının bulunması Mevlânâ Sâlih'in bu tarihlerde veya öncesinde yaşadığını göstermektedir.³¹ Kaldı ki, fetva nüshaları tetkik edildiğinde XVI. asırda yaşamış olan Muhammed Berkal'î'nin ta'likiyle birlikte olmaları da bu kanaati destekler mahiyettedir. Ta'lik'in sahibi Mevlâna Muhammed Berkal'î ise günümüzde İran sınırları içerisinde kalan Meriwan'a bağlı bir yerleşim yeri olan Berkal'î (برقلعه) köyündendir. Hayatı hakkında somut bilgilere *Şerefnâme* adlı eserde rastlamaktayız. Burada verilen bilgilere göre Mevlâna Muhammed Berkal'î, Kürt beylerini bir araya getirip 1514'te Osmanlılarla ittifak kuran IV. Şeref Hân döneminde (1504-1534) Bitlis'te bir süre ikamet etmiş ve özellikle fıkıh ve hadis bilimlerinde ün salmış büyük bir alimdir.³² Berkal'î'nin ele alacağımız söz konusu ta'lik'ini İngilizceye çeviren İranlı araştırmacı Mustafa Dehqan, Bitlis'in ardından Cizre beylerine Kadılık görevinde de bulunduğunu nakletmektedir.³³ Ancak bu hususta bir referans vermemektedir.

²⁶ Hamdi Selefi-Dostkî, *'Ikdu'l-Cûmân*, 2: 678.

²⁷ Demlûcî, *el-Yezidiyye*, 534.

²⁸ 'Azzâvî, *Târîhu'l-Yezidiyye ve Aslu Akidetihim*, 84. Demlûcî bunu tashih edip ب nin ىye takdim edilmesi gerektiğini söyler. Bkz. Demlûcî, *el-Yezidiyye*, 535.

²⁹ Eserin koleksiyon kaydı için bkz. Rabtakî, Abdullah, *Risâle fî Beyân Mezâhibu Taifeti'l-Yezidiyye* Süleymaniye Ktp., İzmirli İ. Hakkı Böl., no 1092.

³⁰ Krş. Hamdi Abdulmecid es-Selefi-Taşin İbrahim ed-Dostkî; II, 614. Fetvanın Ayetullah Mar'aşî Necefî Kütüphanesindeki nisbesi ise Molla Salih el-Kurdî' şeklindedir. Molla Salih el-Kurdî, *Beyânu Mezhebu Taifeti'l-Yezidiyye*, Thk. Muhammed Rızâ Ensârî Kummî, Mîrâsu İslamî İran, Kum 1375, III, 149-158.

³¹ Muhammed Emîn el-'Umerî'nin *Menheli'l-Evliyâ* adlı eserinde Halep ehlinde birisinin yanında gördüğüne dair verdiği bilgilerden hareketle Hamdi Selefi, onun Halepli olma ihtimalinden bahsediyorsa da bunu teyit edecek bir veri yoktur. Bkz. Hamdi Selefi-Dostkî, *'Ikdu'l-Cûmân*, 2: 615.

³² Bkz. Şeref Hân, *Şerefnâme*, 443. Berkal'î'nin günümüze ulaştığı bilinen tek eseri, İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sini şerh eden el-Hindî'nin eserine yazdığı haşiyesidir. Söz konusu eser üzerine yapılmış doktora tezi için bkz. Refaa Mallahî, *Hâşiyetu'l-Berkal'î 'ala'l-Kâfiyeti*, Ankara: İlahiyat yay., 2020.

³³ Bkz. Mustafa Dehqan, “A Yezidi Commertary by Mevlânâ Muhammed Berkal'î”, *Nübihar Akademî*, 1/3, (2015), 139.

Berkal'î'nin ta'likiyle birlikte Mevlânâ Sâlih'in adının zikredildiği bilinebilen en eski nüsha 974/1566 tarihli İbrahim b. Ali eş-Şeyhânî ferağ kaydının bulunduğu Bağdat kütüphanesinde olduğu nakledilen nüshadır.³⁴ Ancak biz bu nüshayı temin edemedik.

Araştırmalar sonucunda ulaşabildiğimiz nüshalardan en eskisi ise İran'da Kum kentinde Ayetullah Mar'aşî Necefi Kütüphanesinde bulunan yazmadır. Yazmada fetva sahibi olarak Molla Sâlih el-Kurdî şeklinde verilmektedir.³⁵ Söz konusu fetva Ayetullah Mar'aşî Necefi kütüphanesi bünyesinde *Mîrâs-i İslami-yi İran Ansiklopesinde* neşredilmiştir.³⁶ Bu fetvanın yazma nüshasına erişme imkanına sahip olduk; bununla birlikte ilgili neşre esas teşkil eden nüshanın devamında yer alan Berkali'ye ait ta'likin bu nüshasını maalesef temin edemedik.³⁷

Muhammed Berkal'î (XVI yy.)'nin ta'likiyle birlikte olan ve fetva sahibi Mevlânâ Sâlih'in isminin zikredildiği diğer iki yazma ise Tokyo Üniversitesi Kütüphanesinde kayıtlıdır. Bunlardan ilkinin ferağ kaydında Karmeşli القرمشلي (Karamişeli?) tarafından 1269/1852-1853 tarihinde istinsah edildiği belirtilmektedir.³⁸ Diğer nüshanın ferağ kaydı görünmemektedir.³⁹ Ancak Hamdi Selefî'nin verdiği bilgilere göre bu nüsha 1300/1882-1883 tarihinde istinsah edilmiştir.⁴⁰ Bu nüshada Mevlânâ Sâlih ismine el-Hekkârî nisbesi eklenmiştir. Yani fetva sahibi "Mevlânâ Sâlih el-Hekkârî" şeklinde geçmektedir.

Ayrıca elimizde sadece ta'lik'in olduğu bir yazma da mevcuttur. Ta'lik, İran'ın Meşhed şehrinde bulunan Astan-ı Quds kütüphanesinde Mashhad, Ar.14292/3 şeklinde kayıtlı bir yazmanın içerisindeki üç risalenin üçüncüsüdür. Yazmanın 1596 yılında Anadolu'da yazıldığı kayıtlıdır. Söz konusu nüsha Mustafa Dehkân tarafından tahkikli ve İngilizce tercümesi ile beraber neşredilmiştir.⁴¹

Her ne kadar fetvanın elimizdeki en eski nüshası Ayetullah Mar'aşî Necefi, ta'lik'in ise Meşhed'tekiye de bu nüshaları tercümede esas alamadık. Ayetullah Mar'aşî Necefi

³⁴ Hamdi Selefî-Dostkî, *'Ikdu'l-Cimân*, 2: 614.

³⁵ Ayetullah Mar'aşî Necefi Kütüphanesinde 2386 no' ile kayıtlı olan bu nüshada fetva *Kelimât fî Beyâni Mezhebi't-Tâ'ifeti'l-Yezidiyye ve Hukmihim ve Hukmi'l-Emvâli'l-Kâ'ini bi Eydihim* ismiyle kayıtlıdır ve Söz konusu nüsha da Berkal'î'nin Ta'likiyle beraberdir. Bu hususta değerlendirmeler için bkz. Dehqan, "The Fatwâ of Malâ Sâlih al-Kurdî al-Hakkârî", 142. Yazma nüsha, Mustafa Dehqan tarafından neşredilmiştir. Bkz. 159-162.

³⁶ Muhakkik Muhammed Rızâ Ensârî Kummî'nin verdiği bilgilere göre fetvanın istinsah tarihi hicri 986 (Miladi 1578-1579)'dir. Fetva ansiklopedide Molla Sâlih el-Kurdî nisbesi ve Beyânu *Mezhebu Taifeti'l-Yezidiyye* ismiyle neşredilmiştir. Bkz. Molla Sâlih el-Kurdî, Beyânu Mezhebu Taifeti'l-Yezidiyye, Thk. Muhammed Rızâ Ensârî Kummî, (Kum: Mîrâsu İslamî İran, 1375), 3: 149-158.

³⁷ Çalışmamızda bu nüshaya referansta bulunurken Dehqan'ın makalesinin ekindeki yazmayı esas aldık ve bilgileri tahkikli neşirden kontrol ettik. Bu nüsha tarafımızdan "Ayetullah Mar'aşî Necefi Nüshası" şeklinde ifade edilecektir.

³⁸ Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, Nos.99999.2406.txt ~[2406] fols. 1v-7r: Sâlih صالح : Kalimat fi bayan madhhab al-ta'ifa al-Yazidiya wa-hukmihim wa-hukm al-amwal al-ka'ina bi-aydihim, كلمات في بيان مذهب الطائفة اليزيدية، محمد البرقلى محمد البرقلى with commentary by Muhammad al-Barqal'i Bu nüsha tarafımızdan "Karameşli القرمشلي (Karamişeli?) Nüshası" şeklinde ifade edilecektir.

³⁹ Nos.99999.2283.txt ~[2283] fols. 20r-24v: Sâlih صالح : Kalimat fi bayan madhhab al-ta'ifa al-Yazidiya wa-hukmihim wa-hukm al-amwal al-ka'ina bi-aydihim، الطائفة اليزيدية وحكمهم وحكم الأموال الكائنة بأيديهم، محمد البرقلى محمد البرقلى with commentary by Muhammad al-Barqal'i.*On the text see the description of Ms. no. 146, fols. 1v-7r. -Source: <http://ricasdb.ioc.u-tokyo.ac.jp> – معهد الثقافات والدراسات الشرقية - اليابان - جامعة طوكيو şeklinde kayıtlıdır.

⁴⁰ Hamdi Selefî-Dostkî, *'Ikdu'l-Cûmân*, 2: 614. Tokyo'daki her iki nüshaya da www.al-mostafa.com üzerinden ulaşılabilir.

⁴¹ Dehqan, "A Yezidi Commertary by Mevlânâ Muhammed Berkal'î", 137-149.

nüşhasını tercih etmememiz iki sebebe dayanmaktadır. Bunlardan ilki yukarıda da zikredildiği gibi, sadece fetvanın yazma kısmını temin edebilmemiz, diğeri ise fetvanın arapçası çok da iyi olmayan ve bu nedenle çokça yazım hatası yapan birisi tarafından istinsah edilmiş olmasıdır.⁴² Ta'likin Meşhed nüshasını esas almamızda da esas etken, ta'likin fetvadan bağımsız, müstakil şekilde intikal etmiş olmasıdır. Bu nedenle biz, makalede fetvanın Mevlânâ Sâlih'e nisbetini açıkça göstermesi açısından fetva ve ta'likin bir arada olduğu 1269/1852-1853 tarihli Karmeşli القرمشلي (Karamişeli?) nüshasını tercih ettik.

Tercümede yazma nüshalarla şekilsel açıdan uyumlu olarak önce Mevlânâ Sâlih'in, ardından da Berkal'î'nin metnini verdik. Nüsha farklılıklarındaki önemli gördüğümüz yerleri köşeli parantez içerisine koyduk. Yeri geldikçe diğeri nüshalardaki farklılıklara ise dipnotlarda işaret ettik.⁴³ Metinde yazmanın sayfa numaralarını <...> (örneğin <1B> şeklinde gösterdik. Öte yandan Berkal'î'nin ta'likinin nerelerle ilgili olduğunu bulmada kolaylık olması açısından ta'lik yaptığı yerleri fetvada (Berkal'î-) şeklinde işarette bulduk.

3. Fetva ve Ta'lik'in Tercümesi

3.1. Mevlânâ Sâlih'in Fetvası

<2A> “Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Allah'ım bize doğruyu göster, hakikati ilham et. Bizi acizlikten, haddi aşmaktan ve şüpheli şeylerden sakındır. Kendi katından bir rahmet ver. Şüphesiz sen bol ihsan sahibisin.

İmdi! Bu makale Yezidi Taifesinin mezhebi, Yezidiler ve ellerinde bulunan mallar hususunda uygulanacak olan hükmün beyanı hususundadır.

Bilinmelidir ki, Onlar aşırı derecede sapkınlık ve küfrü gerektiren batıl akide ve görüşler üzere birleşmişlerdir.

Bu inanç ve fikirlerden bir kısmı şöyledir:

(1). Onlar Kur'an ve Şeriatı inkar etmekte ve bunların yalan olduğunu söylemektedirler. **(Berkal'î-1)** Onlara göre asıl itimat edilmesi ve sıkı sıkıya uyulması gereken (inançlar) Şeyh Fahr'ın hezeyanlarıdır. **(Berkal'î-2)** Bu nedenle Ulemadan (din adamları) hoşlanmaz ve onlara düşmanlık ederler. Hatta Ulemayı (bir yerlerde ele geçirip) yakalarlarsa ki bu, birçok kere vaki olmuştur, çok feci bir şekilde katlederler. Şayet ellerine İslamî kitaplar geçerse onları pisliklere/çöplere atarlar; hatta param parça eder, üzerine pislerler. Bu, şüphe götürmeyecek/gizli kalamayacak kadar yaygın olarak bilinen bir husustur.

⁴² Dehqan, “The Fatwâ of Malâ Sâlihal-Kurdî al-Hakkârî”, 142. Yazma nüsha, Mustafa Dehqan tarafından neşredilmiştir. Bkz. 159-162.

⁴³ Mevlânâ Sâlih'e nispet edilen nüshalar dikkatlice tetkik edildiğince metinlerin bir iki istisna dışında büyük ölçüde uyum içerişinse olduğu görülmektedir. Ancak iki meseledeki farklılık dikkate değerdir. Bunlardan ilki بسمونه جلوة “cilve olarak isimlendirmektedirler” ilavesidir. Ayetullah Mar'aşî Necefi Nüşhası ve Tokyo ~[2283] nüshada bu ifade geçerken Karmeşli القرمشلي (Karamişeli?) nüshasında bu ifade yoktur. Diğeri ise bir Hulul düşüncesi ve Hristiyanları dost sayıp bazı inanışlarını doğrulamaları ile ilgilidir. والظاهر أن أصل مذهبهم على ما استقرت وتخصصت يؤول إلى الحلول ولذلك يوالون النصارى ويستصوبون بعض إعتقادهم Ayetullah Mar'aşî Necefi ve Karmeşli القرمشلي (Karamişeli?) nüshalarında bu ifade mevcutken Tokyo ~[2283] nüshasında bulunmamaktadır. Diğeri nüshalara göre daha geç bir döneme ait olan Tokyo ~[2283] nüshasında ilgili kısımda yazmada cümle düşüklüğünün olması da bu kısmın aslında metnin orijinalinde var olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

(2). Aynı şekilde karşılıklı rızaya bağlı olduğu takdirde ... helal görürler.⁴⁴ Sözüne itimat ettiğim bir kişi, Şeyh ‘Adî’ye nispet ettikleri [ve Cilve olarak isimlendirdikleri⁴⁵] bir kitapta bunu yazılı olarak gördüğünü bana söyledi.

(3). Aynı şekilde, (Şeyh) ‘Adî’yi Rasulullah sallallahu aleyhi ve sellemden [kat be kat]⁴⁶ üstün tutarlar. Hatta ikisi arasında (üstünlük derecesi bakımından) bir münasebet olmadığını söylerler.

(4). Yine Allah’ı yeme, içme, kıyam (ayağa kalkma), oturma vesair fiziksel sıfatlarla nitelerler.

(5). Ayrıca Allah, Peygamber ve Şeyh ‘Adî hakkında hikayeler anlatırlar. Allah ve Resül’ü’nün münezze kılanması gereken bu hikayelerde, Allah ve Resül’ü, (Şeyh) ‘Adî’nin karşısında hafife alınmakta, küçük düşürülmektedir. (Nitekim söz konusu hikayeler, Şeyh) ‘Adî’nin onları (Allah ve Resülünü iş ve eylemlerinden dolayı) aşağıladığı, onlarla alay ettiği, sohbetlerinden müstağni davrandığı (tenezzül etmediği) **<2B>** onların kendisini ziyaretlerinden sıkıldığı gibi konuları içermektedir.

(6). Ayrıca Yezidiler, Şeyhlerinin eşleri ve kadın akrabalarıyla ... imkan tanımakta ve bunu helal görmekte dirler.⁴⁷ Hatta bunu [İbadetlerinin⁴⁸] inançlarının gereği saymaktadırlar.

(7). **(Berkal’î-3)** Namazın ve orucun gereksiz olduğunu, terkinde bir mahzur bulunmadığını, onların farz olmadığını açıkça ifade ederler. Onlara göre asıl vacip olan kalp temizliği ve (manevi) arınmadır.

(8). Yezidiler, Laleş’in Kabe’den daha üstün olduğuna; Laleş’i ziyaret etmeye gücü yetenin Ka’be’ye gitmesinde bir fayda bulunmadığına (gereksizliğine) inanırlar.

(9). Laleş’e ve kutsal olduğunu iddia ettikleri bütün mekanlara; özellikle de (Şeyh) ‘Adî’nin makamına secde ederler.⁴⁹ Hatta ona secde etmeyenlerin kafir olduğunu ileri sürerler. Bilindiği gibi bu tür secdeler putlara ve güneşe yapılan secde gibidir. (Bu secde) umera (hükümdarlar), ulema ve şeyhler huzurunda yapılan secdelere benzemez. Bu tür bir secde diğerleri için değil de sadece (güneş veya put) ikisinden birisi için muhtemeldir (benzemektedir). Onlara göre bunun (secdenin) inkarı da aşık bir büyük günahdır.

(10). Yine (Şeyh) ‘Adî’nin kıyamet gününde ümmetini (taifesini) bir siniye yerleştireceğine ve başının üzerinde taşıdığı bu siniyle onları cennete götüreceğine inanmaktadırlar. (Onlara göre Şeyh ‘Adî) Bunu Allah’a ve meleklerine rağmen yapacaktır.

İşte onların bazı rezilane görüşleri ve çirkin fikirleri bu şekildedir. Bunlar Yezidiler’in içinde bulunan ve onlar hakkında araştırma yapan herkesin bütünüyle kabul ettiği şeylerdir.

⁴⁴ Boşluk biralıkan yerde Yezidiler, “(الزنا) zina ile itham edilmektedir. Bu durum ötekileştirilerek heretik olma ile suçlanan dini yapılanmaları itibarsızlaştırmak için sıkça kullanılan bir yöntemdir. Bu nedenle kavramı metinde tercüme etmeyi uygun görmedik.

⁴⁵ [بيسموننه(جولة)] Bkz. Molla Sâlih, *Fetva*, (Mar’aşî Nüşhası), 1.

⁴⁶ Molla Sâlih, *Fetva*, (Mar’aşî Nüşhası), 1.

⁴⁷ Boşluk biralıkan yerde birlikte olma anlamında “(يمكثون) imkan verme” kavramı kullanılmaktadır. Hakaret içerdiğini düşündüğümüzden kavramı metinde tercüme etmeyi uygun görmedik.

⁴⁸ Molla Sâlih, *Fetva*, (Mar’aşî Nüşhası), 1.

⁴⁹ Rebetkî, buraya [makamında bulunan “sancak”] kelimesini ilave etmiştir. Bkz. Abbas ‘Azzâvî, *Târîhu’l-Yezîdiyye ve Aslu Akîdetihim*, 85.

Ayrıca ben onların kalplerinde gizledikleri çirkin sırları bilen birçok kimseden duyduğuma göre onlar üç fırkadırlar:

İlki onların aşırılarıdır. Bunlara göre Şeyh 'Adî bizzat Allah'ın kendisidir.

Onlardan ikincisi ise Allah'ın kendi Uluhiyetini onunla (Şeyh 'Adî) bölüştüğünü iddia etmektedirler. Bunlara göre gökyüzünün yönetimi Allah'ın elinde, yeryüzünün yönetimi ise onun (Şeyh 'Adî) elindedir.

Onlardan üçüncüsü ise (**Berkal'î-4**) diyorlar ki, <3A> (Şeyh 'Adî) ne Allah ne de onun şerikidir. Bunlara göre O (Şeyh 'Adî), Allah katında baş vezir konumundadır. Dolayısıyla Allah, ona danışmadan görüş ve düşüncesini almadan hiçbir şey yapmaz.

Araştırdığım kadarıyla öyle görülüyor ki,⁵⁰ bunların mezhebinin aslı/temeli hulula (tenasühe) dayanmaktadır. Bundan dolayı Hristiyanları sever/dost edinir ve onların bazı inançlarını doğrularlar.⁵¹ Açıktır ki, küfrün en kötüsü ve aşağı derecesi olmayı gerektiren söz konusu hususlar (bütün bu fikirler), mutlak küfürdür.

Mezhep kitaplarına ya da mezheplerden nakledilenlere göre bunlar: Ya kafir-i aslidir (mutlak kafirdir). (Nitekim) *el-Müttefik ve'l-Muhtelif*⁵² adlı eserde zikredildiğine göre Maliki mezhebinin zahir görüşü, bir belde küfür yaygınlaşırsa o belde daru'l-harb olur, şeklindedir. Bu (görüş aynı zamanda) Şafii ve Hanbelilerin de görüşüdür. Onlar bu gibi kimselerin mallarının ganimet olarak alınacağı hususunda da müttetikler. *es-Sağir*⁵³ de Ebu Hanife'den nakledildiğine göre ya (bu fikirleri savunan) ilk nesil mürted ikinci kuşak ise kafir-i aslidir (**Berkal'î-5**) veyahut ikinci kuşak (ve sonrasının) mürtedliği daha önceki kuşağın veya (kuşakların) mürtedliği üzerinden (devam etmekte)dir. Bu mürtedlik vasfı asırlar boyu (sonraki kuşaklarda) böylece devam ettirilir.

Bunları tekfir etmeyen (Müslüman kabul eden)lere gelince: (**Berkal'î-6**) Bu kimseler ya onların (Yezidiler'in) durumu hakkındaki cehaletlerinden dolayı tekfir etmemektedir ki, bu cehaletleri bir mazeret olarak kabul edilebilir. Bu cehaletin dermanı ise sorarak/araştırarak öğrenmektir.⁵⁴ Ya Küfür ile imana (neden olan) sebepleri birbirinden temyiz edememekten kaynaklanmaktadır. Ya onlardan (Yezidiler'den) korkmaktadır ya onların ellerinde bulunan mal mülke tamah etmektedirler (**Berkal'î-7**) ya onların mezhebini benimsemektedirler (mezhebin fikirleri hoşlarına gitmektedir) ya da yaratılışı gereği inatçı/cedelci oluşlarından (ne görüş beyan edilirse muhalefet etme hastalığından) dolayı (hakikatleri) kabul etmekten kaçınmaları sebebiyledir. (Yoksa) Böyle kişinin (Yezidinin) hükmü şerî kanunlarda açıkça bellidir.

⁵⁰ Rebetki de “كلهم متفقون علي الكفر الشديد والضلال البعيد هؤلاء” (bunlar Aşırı küfür ve sapkınlıkta müttetikler)” şeklinde bir ilave vardır. Bkz. 'Azzâvî, *Târîhu'l-Yezîdiyye ve Aslu Akîdetihim*, 86.

⁵¹ Karameşli القرمشلي (Karameşeli?) nüshasında bu satır biraz karışıktır. Zira النصری kelimesi الانصار şeklinde yine ويستصوبون ويستصوبون şeklinde yazılmıştır. Muhtemelen burada bir yazım hatası söz konusudur. Ayetullah Mar'aşî Necefi Nüshasında ifade şu şekildedir. ولذلك يوالون النصرى ويستصوبون. Bkz. Ayetullah Mar'aşî Necefi Nüshası, v. 2.

⁵² *el-Müttefik ve'l-Muhtelif* anlaşıldığı kadarıyla Ehl-i Sünnet'in dört fikhi mezhebinin müttetik olduğu ve ihtilaf ettiği hususları içeren bir kitaptır. Ancak eseri tespit edemedik.

⁵³ Bununla Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (189/805) *Zâhirü'r-Rivâye* diye bilinen ve Hanefi mezhebinin ana kaynaklarını oluşturan altı eserinden biri olan *el-Camiu's-Sağir* kast ediliyor olmalıdır.

⁵⁴ *سؤال* bu ifade bir hadise işaret etmektedir. Hadisin tamamı için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnâûd vd., 1. Bs. (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1999), 5: 173.

Bunlar (Yezidiler), takiyye yapıp kendilerini gizlemek amacıyla Müslüman olduklarını izhar etmekte, kelime-i şahadet getirmekte ve namaz kılmaktadırlar. **(Berkal'î-8)** Ki ehl-i hak yanında bunlara (bu tür söz ve davranışlara) itibar edilmez.⁵⁵ Acaba (Yezidiler) sadece böyle davranmakla Müslüman olurlar mı? (Müslüman olarak kabul edilebilirler mi?). Canlarını ve mallarını (ganimet olmaktan) koruma altına almış olabilirler mi? Yoksa tüm batıl inanışlarından dönüp **<3B>** pişmanlıklarını ifade ve (o tür inanışların) batıl olduğunu ikrar etmeleri mi gerekir?

Cevap: Fakihlerin (kitaplarda geçen) ibarelerinden ilk etapta anlaşılan şudur: **(Berkal'î-9)** Mürtedin tövbesi ve kafirin İslam'a girmesi konularında o ifadeler (tüm batıl inanışlarından dönüp pişmanlıklarını ifade ve o tür inanışların batıl olduğunu ikrar etmeleri durumuna) itibar edilir. Bu (beyan) olmaksızın (sadece Müslüman olduğunu söyleyip kelime-i şahadet getirmek vs. ile) tövbeleri kabul edilmez.

el-Envâr'da⁵⁶ der ki, mürtedin tövbesi ve kafirin İslam'a girmesi, Allah'tan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna şehadeti, İslam'a muhalif bütün dinlerden teberrisi ve küfrü gerektiren her türlü itikattan dönmesi iledir.

Malumdur ki, şayet onlar, her türlü vasıta ile zorlanmalarına, baskı altına alınmalarına ve tehdit edilmelerine rağmen 'Adî (b. Müsâfir), Yezid, Lâleş ve sair şeyhleri ve ziyaretgahları hakkındaki inançlarından teberrisi etmeseler, zındıktırlar. "İman edenlerle karşılaşınca "inandık" derler, şeytanlarıyla baş başa kaldıklarında ise "Biz sizinleyiz, biz yalnızca alay etmekteyiz"⁵⁷ derler, ayeti muktezasınca da zındıkların tövbesi hiç bir şekilde kabul edilmez. **(Berkal'î-10)** Sağîr de, Malik (b. Enes), Ahmed (b. Hanbel) ile kendisinden nakledilen iki rivayetten birisinde Ebu Hanife bu görüştedir. *er-Ravda*⁵⁸ ile *er-Rûyânî el-Hilye*⁵⁹ adlı eserinde der ki, tatbikat bu şekildedir (Uygulama yukarıda zikredildiği gibidir). Her iki takdirde de onları(n kadınlarını) nikahlama, kestiklerini yeme, cizye vermeleri karşılığında Daru'l-İslam'da ikametlerine izin verme ve sair hususlar ile (kadınlarını) cariye olarak kullanmanın haram olduğu hususunda bir ihtilaf yoktur. **(Berkal'î-11)** Yine onları öldürme, şayet silahlı güçleri varsa onlarla savaşma ve onları öldürüp kanlarını akıtma ve sair hususların vucubiyetinde (gerekliliğinde) de bir ihtilaf yoktur.

Onların elinde bulunan mallara gelince: şayet "onlar kafir-i aslidirler" dersek hüküm *el-Müttefik ve'l-Muhtelif*'te nakledilene uygun olarak (zimmi vatandaş hukuku) uygulanır. Şayet dersek ki, "bunlar mürtedtirler"; bu durumda onların büyüklerinden (baba veya dedelerinden) ölümle çocuklarına intikal eden şeyler fey'dir (ganimettir). Zira, (mürted oldukları için) onlarda mal miras yoluyla intikal etmez. Bu açık bir hükümdür. Alış veriş yoluyla, kiralama ve diğer yollarla ya da gasp, yağma, hırsızlık ve **<4A>** benzeri yollarla elde ettikleri(ne gelince). Şayet tasarrufları (işlemleri) birbirlerinden yapmışlarsa, bunlara ya fey (ganimet) ya da zayı' (buluntu mal) hükmü uygulanır. Zira ellerindeki şeyler (mallar aşağıda) açıklandığında açıkça görüleceği gibi zaten bu

⁵⁵ Karmeşli القرمشلي (Karmeşeli?) nüshasında ifade ممن لا يبألون (Karmeşeli?) nüshasında ifade ممن يبألون şeklindedir. Bkz. Molla Sâlih, *Fetva*, (Mar'aşî Nüshası), 2.

⁵⁶ Eserin tam ismi, *el-Envâr fî A'mâli'l-Ebrâr*'dır. Müellif Cemaleddin Yusuf b. İbrahim Erdebilî (779/1377)'dir.

⁵⁷ 2.el-Bakara/14.

⁵⁸ Sadece bu bilgiden hareketle eserin tam künyesini ve kime ait olduğunu tespit edebilmek pek mümkün gözükmemekle birlikte, yine de Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri Nevevi (676/1277)'nin *Ravzatü't-talibin* isimli fıkıh kitabı olma olasılığıdır. Eser Şafii fikhına dairdir.

⁵⁹ *Hilyetü'l-Mümin fî'l-Füru'*, Ebü'l-Mehâsin Fahrü'lislâm Abdülvâhid b. İsmâil b. Ahmed er-Rûyânî et-Taberî'nin (ö. 502/1108)'nin Şafii fikhına ilişkin eseri.

ikisinden (fey veya buluntu mal) birisinin kapsamına girer. **Berkal'î-12** Onların bu mallarda tasarruf hakkı yoktur. Şayet bu mallar Müslümanlardan veya zimmilerden alınmışsa ve kimden alındığı biliniyorsa (**Berkal'î-13**) “ridde bab”ında da zikredildiği gibi imkan dahilinde sahiplerine iade edilir. Şayet sahipleri bilinmiyorsa zayi’ (buluntu mal) hükmü uygulanır. Çünkü (bu durumdaki Yezidiler) için bir mal tasavvur edilemez (onların mülkiyet hakkı olamaz). Genelde uyulan görüşü göre (**Berkal'î-14**) (tevbe edip) dönmelerine veya (inançlarından dolayı) katledilmelerine kadar (ellerindeki) mallar mevkuf (hükmü askıya alınan/ertelenen) olarak kalır.

Kitaplarda meşhur olarak var olan “mürtedin malı mevkuftur (hükmü askıda tutulan)” şeklindeki hüküm, bir zamanlar Müslüman iken ve Müslüman olduğu dönemde zilliyetlik (mülkiyet edinebilme)vasfına sahip olup emeği ve kabiliyetiyle mal-mülk edinmiş sonra da şakavet (asilik) edip İslam ile ilişkisini kesen kimse içindir. Bu adam tevbe ederse mülkiyeti devam eder; ancak küfrü üzere iken ölür ya da öldürülürse malı “fey(ganimet)” veya “zayi’ (buluntu mal)” hükmünde olur.

Söz konusu ettiğimiz kimselere (Yezidiler’e) gelince onlar, böyle değillerdir. Şayet onların müslüman oldukları farz edilir ve durumlarını düzelttikleri varsayılırsa bu durumda malları hususunda daha önce belirttiğimiz şekilde hüküm verilir. (**Berkal'î-15**) Ama bunlar küfürlerinde ısrar ederlerse (ki yukarıda sahip oldukları fikirlere dair halleri açıktır), insaf ehli olup riyakarlıktan uzak duranlar için tartışmasız bir şekilde bunun hükmü bellidir (yani mürtehtirler).

Şayet dense ki, onların çocukları hükmen Müslümandır, çocukların çocukluk hallerinde kazandıkları mal mevkuf (zayi/buluntu) olarak değerlendirilmesi gerekir, neden onların malları yoktur ki, (malları) mevkuf olarak tutulsun? Deriz ki, onların çocuklarının Müslüman olduğu (olarak kabul edildiği) şeklindeki görüş zayıftır. (**Berkal'î-16**) (Nitekim) *er-Ravda*’nın müellifi bu görüşü zayıf bulmuş (**Berkal'î-17**) ve onların da tıpkı babaları gibi mürted olduğunu kesin olarak vurgulamıştır. Müslüman oldukları farz edilse dahi (bu çocukların) tasarrufları batıldır. Zira **<4B>** mükellef (kabul edilecek yaşta) değildirlen. (Öte yandan babaları mürted olduğu için) onların tasarrufta bulunmalarına imkan sağlayacak, onlar adına tasarrufta bulunacak ya da hibe ve vasiyet gibi onların lehine olan bağışları kabul edecek bir velileri de yoktur. Bunların (babalarının mallarına) mirasçı olma durumuna gelince (yukarıda da) zikrettiğimiz gibi, nasıl buluşa ermiş kimseler (yetişkinler) için mevkuf (hükmü askıya alınan/ertelenen) bir mal olamıyorsa onlar için de mevkuf bir mal tasavvur edilemez.

Onların (Yezidiler) arasında Müslüman veya zimmiler olabilir veya onların elinde gasp, yağma ve benzeri şekillerde elde ettikleri Müslümanlara ait mallar olabilir ya da taksim edilmesi gereken fey veya ganimet malı ya da imamın (yöneticinin) denetiminde/tasarrufunda bulunması gereken zayi’ (buluntu) mallar olabilir, şeklindeki (görüşlere gelince) bunların hükümleri müsellemdir (bu hususlarda farklı kararlar verilmesi gerektiğini kabul ederiz). Bunu kimse inkar edemez. Lakin bu hükümler sadece onlara veya sadece onlardan alınan mallara has değildir. Zira (bu hükümler tüm) savaş halindeki kafirler için tasavvur edilen hükümlerdir. Örneğin Kafirler (yurdunda) arasında bir Müslüman bulunabilir ya da onlarda (kafirlerde) Müslümanlara ait bir mal bulunabilir ki bu, vaki olmaktadır. Şayet bu (gibi) durumlarda onlardan (Yezidilerden) ve onların ellerinde bulunan mallardan el çekilmesi (karışılmaması) gerekiyorsa o zaman bu durum harbilerden (Müslümanların savaş durumunda olduğu kimselerden) ve ellerinde bulunan (mallardan) da el çekmeyi gerektirir. Ancak bunu söyleyen (bu şekilde görüş belirten) hiç kimse (hiçbir alim) olmamıştır. Kaldı ki burada kesin olarak

onlardan (Yezidilerden) olan kimseler hakkında konuşulmaktadır. “(Onların ellerindeki malların) Fey ve ganimet olarak paylaşılmasının vucubiyeti (gerekliliği) ve zayi’ (buluntu) malların imamın (yöneticinin) denetiminde/tasarrufunda bulunmasının vucubiyeti” prensibi, onların (Yezidiler) ellerinde bulunanlardan vazgeçilmeyi gerektirirse o zaman günümüzde halen ehli zimmet olanlardan alınan mallardan da vazgeçilmesi gerekir. Zira onların (zimmilerin) ellerindekiler (mallar) da zayi’ (buluntu) ya da fey (ganimet) hükmündedir. Halbuki onlardan (zimmilerin ellerinde bulunan mallar) alınanlar taksimata ve imamların (yöneticilerin) denetimine de tabi tutulmaz. Sonra bir husus daha var ki zimmilerden çeşitli haksız yöntemlerle (mallarının) alındığını bildikleri halde fakihlerin çoğu, bu tür mallarla muamele (alışveriş) yapmaktan çekinmezler, onların (o malların) kimden alındığı, nasıl ve hangi yöntemle alındığına bakmazlar; **<5A>** hatta haramlığını bir tarafa bırakın, bu hususta akıllarına bir kuşku bile gelmez. Oysa onlara (fakihlere) bu müşrikler (Yezidiler) hakkında sorulsa bazen “onların küfrü sabit değildir” bazen “onlar Müslümandır zira Kelime-i Şahadet getiriyorlar”, bazen de “onların öldürülüp öldürülmemelerine bağlı olarak onların malları mevkuftur (hükmü askıya alınan/ertelenen)” ve benzeri şekillerde soğuk (yersiz), düşüncesizce, derinlemesine tefekkür etmeden söylenen gerekçeler ileri sürerler. Halbuki biz, her nerede olursak olalım Allah rızası için korkmadan ve kınayıcıların kınamasından çekinmeden hakkı söylemekle mükellefiz. Allah bizi sevdiği ve razı olduğu işlerde muvaffak kılsın. O Muvaffak kılanların en hayırlısıdır.

3.2. Mevlâna Muhammed Berkal’î’nin Ta’liki

(Berkal’î-1) Bil ki, Onlar aşırı derecede sapkınlık ve küfrü gerektiren batıl akide ve görüşlere sahip olmada fikir birliği içerisindeyler . Onlar Kur’an ve Şeriatı inkar etmekte ve bunların yalan olduğunu söylemektedirler vd. ifadesine gelince: Biz onların küfre düştiklerini inkar etmiyoruz. Kaldı ki, bu hususta bir şüphe de yoktur. Bizim tartıştığımız şey onların küfrünün nevidir.

(Berkal’î-2) Onlara göre asıl itimat edilmesi ve sıkı sıkıya bağlanılması gereken (inançlar) Şeyh Fahr’in hezeyanlarıdır.” ifadesine gelince: “Şeyh” kelimesinin burada kullanımında doğru olan Lâm-ı Ta’rifli (yani eş-Şeyh) olmasıdır. Yine burada geçen (المعتمد عليها ve بها) zamirlerin (المعتمد عليه ve به şeklinde) müzekker olarak yazılması evladır. مثل lafzının hazfi gerekir. Şayet Böyle yapılmazsa da مثل kinaye manasına hamledilmelidir. Hem sonra Yezidiler hangi şeylerde Şeyh Fahr’in mutemet olduğunu ve ona bağlı olunması gerektiğini iddia ediyorlar, keşke bilseydim (ليت شعري). (keşke fetva sahibi bunları açıklasaydı). (Oysa) Bizim onların hezeyanlarına dair duyduğumuz şeyler, itikat veya amelle ilgi şeyler değildir. (Şayet fetva sahibi yazdıklarında) Onların “hezeyanlar”ı dinlemeyi Kur’an dinlemeden daha faydalı gördüklerini kastediyorsa bu başka (kabul edilebilir).

(Berkal’î-3) Eşlerini ve yakınlarını Şeyhlerine ...vd. ifadesine gelince: “Temkin (يمكنون)” kavramı fiil içindir. (Bu, fiili bir durumdur küfrü gerektirmez) “Temkin” fiili ya itikada ya da **<5 B>** söze hamledilir. Fakat gerçekten uzak bir ihtimal olmakla birlikte bunun (fiilin) umumi mecaz yoluyla onlara (itikad ve söze) hamledilmesi mümkündür. (Zaten) fiilin onlar için (itikad ve söz için) kullanılması bilinen bir husustur. Aksi söz konusu değildir. Fetvada kullanılan ibarede doğru ve tercih edilen (ifadenin şöyle olmasıydı): “onlar bunu şeyhlerine helal görerek ...tadırlar.” Bu husus (fetva sahibinin) “onlar, Laleş’e secde ediyorlar” sözü için de geçerlidir.

(Berkal’î-4) İkincisi o kimseler ki, ifadesine gelince: Dilbilgisi kuralları çerçevesinde her iki kesimi (Şeyh ‘Adî, ne Allah ne de onun şerikidir) de kapsamı bakımından هي yerine هم demesi evla olurdu.

(Berkal'î-5) Mezhep kitaplarında ya da bizzat mezheplerden nakledilenlere göre bunlar ya kafir-i aslidir ifadesinden ilk nesil mürted ikinci kuşak ise kafir-i aslidir ifadesine kadar olan sözüne gelince: Onun sözüne göre küfür hükümleri (haramları helal görme gibi küfre sebep olan davranışlar) aleni hale geldiği için İslam diyarlarının çoğunun Dâru'l-Harb olması gerekir. Halbuki bu görüş batıldır.

(Öte yandan) Şafiilerin yazmış olduğu kitaplardan nakledildiğine göre mürtedin hükmü imamın yönetimi altında (İslam yurdunda) olması ya da Dâru'l-Harbte bulunmasına göre değişmez. *el-Müttefik ve'l-Muhtelif*'te nakledilen meşhur (en çok tercih edilen) görüşe göre Ehl-i Ridde bir yerin idaresini ele geçirdiğinde (orası artık Dâru'l-Harb olacağı için) onlara Ehl-i Dâru'l-Harb hükmü uygulanır. Oysa bu görüş Şafii mezhebinin zahir (en çok tercih edilen) görüşüne uymamaktadır. Onun zikrettiği nakli (nakledilen ifadeyi) tevîl etmek gerekir. Mürtetlerin çocuklarının köleleştirilmesi ve mallarının ganimet olarak alınması ile ilgili söylenenler, onların (çocukların) kafir-i asli olmaları görüşüne binaendir. (Oysa) bu görüş Şafii'ye göre zayıftır.

(Berkal'î-6) Onun onları tekfir etmeyenlere gelince vd. ifadesine gelince: Sanki o bu (kafir oldukları) hususu(nu) bilmezlikten geliyor. (Yoksa) onların küfrü güneş gibi apaçıktır ve yaygın olarak bilinmektedir. (Hatta) Çocuklar ve deliler bile o hususu (kafir olduklarını) bilmektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki o (Mevlânâ Sâlih), onların **<6A>** (Yezidilerin) mallarına (el konulmasının) haram oluşunu savunanların, onları Müslüman kabul ettikleri zehabına kapılmıştır.

(Berkal'î-7) Sanki o (Mevlânâ Sâlih) Peygamber'in "onların kalbini mi yardım (da doğru mu yalan mı söylediğine hükmediyorsun)] şeklinde hadisini unutmuş gibi.⁶⁰

(Berkal'î-8) "Ya onların ellerinde bulunan mal mülke tamah etmektedir." ifadesi(ne gelince): Açıkça bellidir ki, onları tekfir etmemek şeklindeki görüş, mallarına el koyma(k için onları tekfir etme) şeklindeki görüşten daha evladır. Kaldı ki, onların durumları (mürted mi kafir mi vb. dînî statülerinin netleşmemesi nedeniyle) tartışmalıyken kafir olmaları hükmünü vermek, mallarına el konulmasını gerektirmez.

(Berkal'î-9) "el-Cevap: Fakihlerin (kitaplarda geçen) ibarelerinden ilk etapta anlaşılan şudur" vd. ifadesine gelince: Kafir-i aslilerin tövbesi hususunda olduğu gibi mürtedin tövbesinde de fakihlerin zahir olarak (en çok tercih edilen) beyan ettikleri görüşlerinde, (mürtetlerin) inandıkları şeylerden dönmeleri ve İslama muhalif her türlü dinden (inançtan) teberrî etmeleri zikredilir. Ancak burada detaylar söz konusudur. Mesela Allah'ın varlığını ve Hz. Muhammed'in nübüvvetini ikrar etmemelerine rağmen bir farzı inkar ya da bir haramı helal görme şekliyle küfre düşmüş olan Kafir ve Mürtedin durumu söz konusudur. (Bunları inkar edenler, sadece inkar ettikleri farzı inkardan veya helal olarak gördükleri haramdan tevbe etmelidirler.). Kelime-i Şahadet getirmeleri gerekenler şeklindeki hüküm, başkaları içindir. Böyle (farzı inkar veya helali haram gören) kimselere, dînî ahkamla yükümlü oldukları ve yükümlülüklerini yerine getirmeleri gerektiği bildirilir. Bu husus *er-Ravda*'da (detaylara inildikçe görülen ve) tercih edilen görüştür. (Oysa) Detaylar onun (Mevlânâ Sâlih) görüşüne muvafık olmayıp ters gelince onları zikretmeyip meseleyi mücmel olarak anlatmıştır.

(Berkal'î-10) "Zındıkların tevbesi hiç bir şekilde kabul edilmez" . ifadesine gelince: Sanki o söylenenlerden habersizdir. Ona, "Size düşen Cumhur'un görüşüne tabi olmaktır" denilir.

⁶⁰ Hadisin tamamı için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 18: 133.

(Berkal’î-11) “Bu hususta bir ihtilaf yoktur” vd. ifadesine gelince: Burada (Mevlânâ Sâlih) genel tartışma konularını zikretmekle yetinmiştir. Oysa burada (özel anlamda) tartışma konusu, onlarla (söz konusu çocuklarla) cizye akdinin yapılıp yapılamayacağı meselesidir. Şayet bunlar (bu durumda olanlar) “Evladu’l-Mürtet”tir; yani irtidat edenlerin çocuklarıdır, denilirse; bu söze binaen onlar kafir-i asli (hükmünde) olmuş olurlar. İmam (Malik) bu görüştedir (Bu durumda Dâru’l-İslam’da yaşayan diğer zimmiler gibi, bunlarla da cizye akdi yapılır). Aynı şekilde “onların katli ve onlarla savaş vaciptir” şeklinde bir ifade kullanmak (da doğru değildir. Zira bu husus ulema arasında) oldukça tartışmalıdır.

(Berkal’î-12) “Ellerinde bulunan (şeyler) bu ikisinden (fey veya buluntu mal) birisinin kapsamına girer” <6B> ifadesine gelince: Onların ellerinde bulunan şeylerin hükmünün fey ve buluntu mal olması dışında üçüncü bir ihtimal daha vardır. Avlanma ve (ormandan) toplama gibi yol(lar)la (bu malları) edinmiş olabilirler. Şayet (ellerindekileri) böyle bir yolla elde etmişlerse mülkleri mevkuף (hükmü askıya alınan/ertelenen) olur.

(Berkal’î-13) “Kimden alındığı biliniyorsa” ifadesine gelince: İddiasına uygun olması için (burada) zayıf bir kavli tercih etmiştir.

(Berkal’î-14) “Genelde tabi olunan görüşe göre” ifadesine gelince: “في الغالب” (Genelde uyulan görüş) kaydı zaittir. Bu kayda gerek yoktur.

(Berkal’î-15) “Malları hususunda daha önce belirttiğimiz şekilde hüküm verilir” ifadesi vd gelince: Bu hususta daha önce görüşümüzü beyan ettik. Sanki o, genel şartlar ile ilgili kısımları zikretmeyi gerekli görünce tekrara düşmüştür.

(Berkal’î-16) “Onların çocuklarının müslüman olduğu (olarak kabul edildiği) şeklindeki görüş zayıftır.” ifadesine gelince: *er-Ravda*’nın sahibi bu görüşü (Müslüman olduklarını) zayıf bulmuştur.

(Berkal’î-17) “er-Ravda’nın sahibi bu görüşü tezyif etmiştir. (Mürtetlerin çocuklarının Müslümanlığı görüşünü zayıf ve dayanaksız görmüştür).” ifadesine gelince: Ben de derim ki “(er-Ravda’daki metne göre) Beğavi bunu sahih kabul etmiştir. Yani mürtetlerin çocuklarının Müslümanlığını (kabul etmiştir). Râfî⁶¹ de bu hususta onun görüşüne tabi olmuştur. Ancak en doğru görüş (mürtetlerin çocuklarının) kafir-i asli oluşlarıdır. Bütün (Şafî) Irak Uleması da kat’i olarak bu görüştedir. Kâdî Ebû Tayyib (et-Taberi) el-Mücerred adlı kitabında belirttiğine göre mezhepte bu hususta (Şafililerde onların Müslüman kabul edilmediği hususunda) bir görüş ayrılığı yoktur. İhtilaf onların kafir-i asli mi yoksa mürted mi oluşlarındadır. Azhar (en güçlü) görüşe göre mürtettirler.” Ravza’nın ifadeleri bu şekildedir. Gördüğünüz gibi onda onların mürted olduğuna dair mutlak bir ifade geçmiyor (yani Ravza’da farklı görüşler de mevcuttur). Kaldı ki onun (*er-Ravza*’da sahibi Nevevi’nin) “Azhar budur” görüşü de itimada şayan bir şey değildir. Çünkü bir çocuk, kafir-i asli ebeveyden olduğunda (doğduğunda) şayet Müslüman bir dedesi varsa, o çocuk da (hukuken) Müslüman dedesine bağlı olarak Müslüman kabul edilir. (Bu durumda) önceden müslüman olup irtidat eden ebeveynin çocuğunun Müslüman olarak kabul edilmesi evleviyetle sabit olur (önceliklidir). Ebeveyninin tabiiyeti <7A> gayr-ı İslam iken olmuştusa (Ebeveyni irtidat ettikten sonra

⁶¹ Sadece bu bilgiden hareketle bu şahsın kim olduğunu ve eserinin adını tespit edebilmek pek mümkün gözükmemekle birlikte, yine de bu şahsın Abdülkerim b. Muhammed er-Râfî (623/1226) olduğu ve eserinin ise Gazâlî’nin *el-Vecîz* adlı eseri üzerine yazdığı *el-Aziz şerhi’l-Veciz* olması ihtimal dahilindedir. Eser de Şafîi fikhına dairdir.

doğmuşsa) bu defa (mürted değil de) kafir-i asli olur. (Yani malına el konmaz zimmi hukuku uygulanır). Dolayısıyla irtidatta tebeyyet memnu' ve imkansızdır. (yani mürted babasından dolayı bir çocuğa mürted muamelesi yapılması mümkün değildir). İmam Şafii'den nakledilen ifadeler bunu kesin bir şekilde ortaya koyar. Binaenaleyh Şafi mezhebine göre onların Müslüman olduğunu söylemek gerekir. (Bu durumda o çocukların) kafir-i asli olduklarına dair görüş batıldır. Kaldı ki, onun (Şafii'nin) bütün kitaplarında mürtetlerin çocuklarının esir olarak alınamayacağı açıkça belirtilmiştir. Ayrıca onların mürted olduğuna dair görüşün Şafii'ye nispet edilmesi doğru değildir. (Öte yandan Mevlânâ Sâlih'in) *Kâdî Ebû Tayyib*'ten nakledilen "ittifak vardır" (*Şafiiler'de bu gibi çocukların müslüman kabul edilmediği hususunda ittifak var*) şeklindeki ifadesine gelince bu, kabul edilebilir nitelikte değildir; zira bu nefy (bir şeyin yokluğunu ileri sürme) üzerine yapılan bir şahitliktir. (Oysa fihhi bir kaide olarak bir şeyi ispat etmek kolay, inkar etmek zordur. Şahitlik var olan bir şey üzerinde olur.) Kaldı ki, *Râfîi ve Beğavi* bu konuda (Şafiilerde) ihtilaf olduğunu nakletmiş ve sahih olanın onların (çocukların) Müslüman olduğuna dair görüş olduğunu belirtmişlerdir. Hasılı, onların mallarının hürmetine (dokunulmaz olduğuna) dair görüş helal olduğuna (el konulabileceğine) dair görüşten daha evla ve tercihe şayandır. Zira (bir fıkıh kaidesi olarak) haram ve helalin karışması durumunda (bir araya gelmesi halinde o şeyden kaçınmak esastır. Bu yüzden) haram helale galebe çalar. Bir de bu (malların hürmetini/dokunulmazlığını ileri sürmek) dînî açıdan daha selametlidir. Daha selametli olanı esas almak ise evla ve tercihe şayan olandır.

Genelde (fetva) yazarımız bu babta muğalata yapmıştır. Görüldüğü üzere zayıf görüşleri, itibar edilen görüşler şeklinde sunmuştur. Keza mukayyet ifadeleri mutlak ifadeler şeklinde takdim etmiştir. O, istinbat edilmesi gereken şeyleri (çıkarılabilecek doğru hükmü) terk etmiş; çıkmayacak sonuçlar istinbat etmeye kalkışmıştır. Onun ibareleri içerisinde/yazdıklarında doğru dürüst bir kemik/omurga yok ki çoğunluk ibareleri kendisiyle tutuşturalım (Fikirleri o kadar zayıf dayanaklar üzerine kurulmuş ki, yanlış olan diğer fikirleri bu dayanaklar çerçevesinde tashih edilememektedir). Gıybetle fazla düşmemek için birçok hususu da eleştirmekten vazgeçtim. (Mevlânâ Sâlih) Gözlerini kapayıp kulaklarını tıkayınca hiç kimsenin onu görmeyeceğini; hiç kimsenin onu işitmeyeceğini zannetmektedir. O, öfke halinde konuştuğunda, sözleri çevresindekilerin/toplumun nefislerinin arzuladığı şey olduğu için; onlar tarafından kabul edilince ve (öte yandan) gaip olanı şahide kıyas edince, böyle bir şeye girişmiş; zayıf görüşleri irtikap etmeye cesaret etmiştir. Halbuki bu gibi makamlarda olan insanın öfkesini kontrol etmesi vaciptir. Kendisinden sadır olan hatalardan pişman olması gereklidir. Cenab-ı Hak bizi dinde cidalden ve inattan sakındırsın ve fazlıyla hakikati ve dînî ilham etsin. Allah'ım bize hidayete erdir ve bizi akıl sahibi kimselerden eyle. Bizi yaptığı çirkin işleri güzel görenlerden eyleme.

Ve'l-Hamdulillahi Rabbi'l-'Alemin.

Bunu Mevlâna Muhammed Berkal'î telif etmiş ve Muhammed Karmeşli القرمشلي(Karameşeli?) yazıya geçirmiştir."

4. Fetva ve Ta'lik'in Değerlendirilmesi

4.1. Fetvanın Tahlili

"Kelimât fî Beyâni Mezhebi't-Ta'ifeti'l-Yezîdiyye ve Hukmihim ve Hukmi'l-Emvâli'l-Kâ'ini bi Eydihim(Yezidi Taifesinin Mezhebi ve Onlar ile Onların Elinde Bulunan Mallara Uygulanacak Hükmün Beyanı Hakkında)" isimli fetvanın içeriğinde ele alınan konular, aşağıdaki başlıklar altında değerlendirilebilir.

4.1.1. İsimlendirme, Mezhep Olarak Niteleme ve Adi b. Müsâfir'e Nispet

Fetvada dikkat çeken ilk husus başlıklandırmada geçen “مذهب الطائفة اليزيدية” *Mezhebu't-Tâifeti'l-Yezidiyye*” ibaresidir.⁶² Yani söz konusu taife, fetvada Yezidi olarak isimlendirilmektedir. Buradan hareketle XVI. asır ve sonrasında dînî yapılanmanın Êzidî değil de Yezidi olarak isimlendirildiği rahatça söylenebilir. Fetvanın başlıklandırılmasında açıkça geçen diğer husus ise Yezidiler'in mezhep olarak nitelendirilmesidir. Aşağıda zikredilecek değerlendirmelerde de görüleceği gibi fetvada Yezidilik, başka bir din ya da başka dine ait mezhep değil de İslam'dan kopmuş batıl bir mezhep olarak konumlandırılmaktadır. Öte yandan fetva tetkik edildiğinde الشيخ العدي Şeyh 'Adî ifadesi geçmekte ve *Mezhebu't-Tâifeti'l-Yezidiyye* Şeyh 'Adî'ye nispet edilmektedir.⁶³ Bu durum Yezidiliğin, Şeyh 'Adî'ye nispet edilen Adeviyye tarikatından dönüşerek ortaya çıktığını teyit etmektedir.

4.1.2. Fetvada Yezidiler'in Bazı İnanç ve Tutumları

Mevlânâ Sâlih, Yezidiler hakkında neden “sapkınlık ve küfrü gerektiren batıl akide ve görüşler”e sahip olduklarını ise bazı gerekçelere dayandırmaktadır.⁶⁴ Bu gerekçeleri aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

-Allah, Kur'an, Şeriat, Dini Kitaplar, Ulema ve İslami Yükümlülükler Bakışları

Mevlânâ Sâlih'in ifadelerine göre Yezidiler, Allah'ı yeme, içme, kıyam, oturma vesair cisim sahibi varlıkların sıfatları ile nitelemekte⁶⁵, Kur'an ve Şeriatı inkar edip bunların yalan olduğunu söylemekte, ulemadan (din adamlarından) nefret etmekte, ellerine geçen dînî-İslamî kitaplara karşı saygısızca davranmaktadırlar. Öte yandan Mevlânâ Sâlih, Ulema ve kitaplara karşı tutumlarının çevrelerinde yaygın olarak bilinen hususlar olduğuna da vurgu yapmaktadır.⁶⁶

Mevlânâ Sâlih'in sapkın olarak nitelediği Yezidiler'in diğer bir kısım görüşleri ise ibadetler ile ilgilidir. Fetvada geçen ifadelerle göre sapkınlaşan Yezidiler, namaz ve orucun terkinde bir mahzur bulunmadığını; asıl vacip olanın kalp temizliği ve arınmasının olduğunu ifade etmektedirler.⁶⁷ Fetvada geçen ifadelerle göre Yezidiler'in tahrif ettiği bir diğer ibadet de hac ile ilgili olanıdır. Buna göre Laleş, Kabe'den efdaldır. Laleş'e gelmeye yol bulanların Hac ibadeti için Ka'be'ye gitmesi gereksizdir.⁶⁸

Yukarıda zikredilen hususlar değerlendirildiğinde şu tespitleri yapmak mümkündür:

Yezidiler'in namaz ve oruç ibadetlerinin “terkinde bir mahzur olmaması” görüşleri diğer batını dînî yapılanmalardaki ibadetlerin sembolikleşmesi tutumlarıyla uyumludur. Batını dînî yapılanmalarla uyumlu olarak ileri sürdükleri diğer bir ibadet ise Hac'tır.

⁶² Bkz. Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 2a.

⁶³ Bkz. Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 2a-3b.

⁶⁴ Bkz. Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 2a.

⁶⁵ Bu hususta bkz. Enes Muhammed Şerif Tahir Doskî, *Etbâu' Şeyh 'Adî b. Müsâfir el-Hekkârî mine'l-Adeviyye ile'l-Yezidiyye*, 1. Bs., (Beyrut: Mektebetu'l-Esâle ve't-Turâs, 2010/1431), 233 vd.

⁶⁶ أنهم يصفون الله بصفات الأجساد كالأكل والشرب والقيام والقعود وغيرها ... أنهم ينكرون القرآن والشرع ويزعمون أنه كذب ... ولهذا يعادون علماء الدين ويبغضونهم، بل إن ظفروا بهم يقتلونهم بأشنع القتل، كما وقع غير مرة، وإن وقعت الكتب الإسلامية بأيديهم ولهذا يعادون علماء الدين ويبغضونهم، بل يمزقونها وينغوظون ويبولون عليها، وذلك مشهور لاستترة به ومنها: أنهم يصرحون بأن لا فائدة في الصلاة والصوم ولا بأس في تركهما وأنهما ليستا بواجبة، بل الواجب طهارة القلب وصفائه

⁶⁷ Bkz. Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 2a.

⁶⁸ Bkz. Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 2b.

Hac, Ka'be'yi ziyaretten “kutsal şahsiyetleri veya türbelerini ziyaret” çerçevesinde Şeyh 'Adî'nin kabrini tavafa dönüştürmüştür.

Fetvada ithama konu olan hususlardan birisi de ulemaya düşmanlıktır. Bunun arkasında ulemanın Yezidiler'in aleyhinde verdiği ağır fetvalar yatıyor olmalıdır. Muhtemelen bu fetvalar nedeniyle Yezidiler, ulemaya karşı düşmanca bir tutum içene girmişlerdir. Bu düşmanca tutumun XX. yy. başlarına kadar yüzyıllarca sürdüğü söylenebilir. Nitekim Şeyh Mahmud ez-Zokaydî'ye ait 1931 tarihli *e'd-Dâ' ve'd-Devâ* adlı yazma eserde, medrese uleması ve talebeleri ile Yezidiler arasında husumetin çok uzun bir süredir var olduğu nakledilmektedir.⁶⁹

Fetvada geçen Kur'an ve diğer dînî kitaplara karşı hakaretvari tutumlarıyla ilgili ifadeler gelince, bunlara biraz temkinli yaklaşmak gerekir. Zira (doğru veya yanlışlığından bağımsız olarak) aşırı kabul edilen pek çok dînî ve siyasi yapılanma hakkında, onları itibarsızlaştırmak isteyen muhalifleri tarafından benzer görüşler ileri sürülmektedir. Yine gayri ahlaki fiillerle itham da itibarsızlaştırma kabilinden hakaretler olarak değerlendirilebilir. Kaldı ki, Mevlânâ Sâlih'in kendisi de gayri ahlaki fiillerle ilgili bilgilerinin duyuma dayandığını ifade etmektedir.⁷⁰

-Kutsal Mekan ve Şeyhlere Yükladıkları Anlam

Batını dînî yapılanmalarda genel olarak kutsal mekanlar ve dînî otoriteler, merkezi bir yer tutar. Bu bağlamda Yezidiler'in de kutsal mekanları Laleş ve çevresi ile şeyhlerine aşırı tazim ve bağlılık göstermesi doğaldır. Mevlânâ Sâlih, başta Laleş olmak üzere Yezidiler'in ibadet mekanlarına yükladıkları anlamlar üzerinden onları itham etmektedir. Buna göre Yezidiler, kutsal mekanları “Laleş'i Ka'be'den üstün tutmakta”dırlar. Yine fetvada geçen ifadelerle göre Yezidiler, kutsal saydıkları her türlü mekana secde etmekte; hatta bunlara secde etmeyenlerin kafir olduğunu ileri sürmektedirler. Burada ilginç olan husus, Mevlânâ Sâlih'in secdeler arasında bir ayırım yaparak bir kısmını farklı bir kategoriye sokup Yezidiler'in uygulamasını şirk addetmesidir. Buna göre Yezidiler'in secdesi, umera (hükümdarlar), ulema ve şeyhler huzurunda yapılan secdeler benzememekte; aksine Yezidiler'in sözkonusu secdeleri, güneşe ve puta yapılan secdelere benzemektedir.⁷¹

Mevlânâ Sâlih'in sapkınlık olarak nitelediği görüşlerinin diğer kısmı ise şeyhleri hakkındadır. Fetvadaki ifadelerle göre, Yezidiler, günlük hayatlarında Şeyhlerine son derece bağlıdırlar. Ancak fetvada geçen, yakınları ile şeyhleri arasında vukubulduğu ileri sürülen gayri ahlaki iddialar, heretik olarak kabul edilen bazı dînî yapılanmaları itibarsızlaştırma amacıyla muhaliflerince ileri sürülen iddiaları çağrıştırmaktadır.⁷²

-İki Kutsal Varlık: Yezid ve Tanrısal Yetkiler Sahibi Adi b. Müsâfir

Mevlânâ Sâlih'in Yezidiler hakkında verdiği en çarpıcı bilgiler ise kutsal saydıkları iki varlık hakkındadır. Bu kutsal varlıklar, Yezid (b. Muaviye)⁷³ ve Adi b. Müsâfir'dir.⁷⁴

⁶⁹ Bkz. Şeyh Mahmud ez-Zokaydî, *e'd-Dâ' ve'd-Devâ*, aile yanında bulunan nüsha, v. 45.

⁷⁰ Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 2a.

⁷¹ ومنها: أنهم يسجدون للالاش ولكل مكان شريف بزعمهم وخصوصاً لعلم الشيخ العدي، فإنهم يدعون أن من لا يسجد له كافر، ومعلوم أن هذا السجود كالسجود للشمس والصنم، بل هو لا كالسجود بين يدي الأمراء والعلماء والمشايخ، فإنه يَحتمل وجهين دون هذا، وإنكار هذا مكاربة ظاهرة Bkz. Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 2b.

⁷² ومنها: أنهم يمكثون شيوخهم من زوجاتهم ومحارمهم ويستحلون ذلك، بل يتعبدون به Bkz. Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 2b.

⁷³ Yezidiler'in temel dînî metinlerinden olan qawller'de, yine Yezidi gelenek içerisinde aktarılagelen “Çirok”larda Yezid b. Muaviye yedi melekten biri olarak özel bir statüye sahiptir. Bir grup Pîr ile yapılan

Fetvadaki “Yezid” ifadesi, ‘Adî (b. Müsâfir), Lâleş, şeyhler ve ziyaretgahlar ile birlikte anılmakta ve bu kimseler ve yerler hakkındaki fikirlerinden tevbe etmezlerse zındıktırlar, denmektedir. Ancak bunun dışında fetvanın herhangi bir yerinde Yezid (b. Muaviye)’den söz edilmemektedir. Bu durumda Yezid (b. Muaviye)’yi kutsal addetmelerine rağmen süreç içerisinde ihmal etmeye başladıkları sonucu çıkarılabilir. Ancak Adi b. Müsâfir hakkındaki inanışları güçlü bir şekilde devam etmektedir.

Fetvada geçen ifadelerle göre Yezidiler’in inanışında Şeyh ‘Adî çok yüce bir makama sahiptir. Hz. Peygamber’den kat be kat üstündür. Öyle ki onu Hz. Peygamberle kıyaslamamaktadırlar.⁷⁵ Zira Yezidiler, yetki ve statü açısından Şeyh ‘Adî’ye Tanrısal bir rol biçmekte; ilahi bir makamda görmektedirler. Fetvada zikredilen iddialara göre Yezidiler, bu hususta daha aşırı fikirler benimseyip Allah ve Hz. Peygamber’i ‘Adî b. Müsâfir karşısında küçük düşürecek hikayelere inanmaktadırlar. Söz konusu hikayelerde Şeyh ‘Adî b. Müsâfir, onları aşağılamakta, onlarla alay etmekte, sohbetlerinden müstağni davranmakta ve onların kendisini ziyaretlerinden sıkılmaktadır.⁷⁶ Ayrıca Yezidiler, Şeyh ‘Adî’nin tanrısal gücüne güvenmekte ve onun sayesinde Allah’a hesap verme durumunda olmadıklarına da inanmaktadırlar. Bu bağlamda ‘Adî b. Müsâfir, onların ahiretteki kurtuluşlarının garantisidir.⁷⁷

4.1.3. ‘Adî b. Müsâfir’in İlahlığı-İlâhî Vezirliği Bağlamında Yezidi Fırkalar

Mevlânâ Sâlih’in verdiği bilgiler içinde belki de en değerlisi Yezidiler’in en geç XVI yy. da fırkalara ayrıldığı ile ilgili olanıdır. Şayet bu bilgiler doğruysa Yezidiler, Şeyh ‘Adî b. Müsâfir’e yükledikleri anlam ve Allah karşısındaki konumu üzerinden fırkalara bölünmüşlerdir. Buna göre Yezidiler üç fırkadır.

-Mevlânâ Sâlih’in gulat olarak nitelediği ilk fırka, Şeyh ‘Adî’yi bizzat Allah’ın kendisi kabul etmektedir.

-İkinci fırka ise Allah’ın uluhiyetini Şeyh ‘Adî b. Müsâfir ile bölüşmektedir. Gökyüzünün hakimiyeti Allah’ın, yeryüzünün hakimiyeti ise Şeyh ‘Adî’nin elindedir.

-Üçüncü fırkaya göre ise Şeyh ‘Adî b. Müsâfir, ne Allah ne de onun şerikidir. O sadece Allah katında kendisine her daim danışılan bir baş vezirdir. Allah, onun onayı olmaksızın hiç bir karar almamaktadır.⁷⁸

Fetvada geçen ifadelerle göre özellikle ikinci fırka Şeyh ‘Adî’yi yeryüzünün tasarrufunun verildiği bir tanrı olarak görürken; üçüncü fırka ise Şeyh ‘Adî’yi Allah’ın yeryüzündeki baş veziri olarak nitelemektedir. Şayet bu bilgiler doğruysa günümüz Yezidi inanışındaki Melek Tavus’un tanrının icracısı olma rolü XVI. yy. da Şeyh ‘Adî b. Müsâfir’e ait görünmektedir.

mülakat için bkz. Âzâd Saîd Sîmo, *el-Yezîdiyye min Hilâli Nusûsîhâ el-Mukaddese*, (Beyrut: el-Mektebû’l-İslâmî, 2001/1422), 297.

⁷⁴ Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 3b. ولم يتبرأوا من معتقدهم في عدي ويزيد ولالش وغير ذلك من شيوخهم ومزاراتهم

⁷⁵ Bkz. Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 2a. ومنها: أنهم يفضلون عدياً على رسول الله صلى الله عليه وسلم بمراتب، بل يقولون إنه لا مناسبة بينهما

⁷⁶ ومنها: أنهم يحكون حكايات في شأن الله تعالى ورسوله صلى الله عليه وسلم و عدي يشتمل على ذكر تذلل الله تعالى ورسوله بين يدي عدي وعلى تحقيره شأنهما والاستهزاء بهما وتضجره عن تردهما إليه و استغنائهما عن صحبتهما وملاقاتهما وغير ذلك مما يجب تنزيهه Mevlânâ Sâlih, 2a-b. شأن الله تعالى ورسوله عنه

⁷⁷ ومنها: أنهم يعتقدون أن الشيخ عدياً يجعل أمته يوم القيامة في طبق ويحمله على رأسه ويذهب بهم إلى الجنة على رغم الله تعالى Bkz. Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 2b. وملانكته

⁷⁸ إنهم ثلاث فرق إحداهما: غلاتهم الذين يقولون: إن الشيخ عدي بن مسافر هو الله نفسه. وثانيها: الذين يقولون إنه ساهم الله تعالى في الألوهية فحكم السماء بيد الله تعالى وحكم الأرض بيده وثالثها: هي الذين يقولون: إنه ليس الله وليس شريكاً له، ولكنه عند الله بمنزلة الوزير الكبير لا يصدر من الله أمر من الأمور إلا برأيه ومشورته Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 2b- 3a.

4.1.4. Dini Hususlarda Yetki Makamı Olarak Şeyh Fahr

Yezidiler'in inanç ve tarihleri açısından fetvada zikredilen ehemmiyeti haiz konulardan birisi de Adeviyye'den Yezidiliğe dönüşmüş dînî yapılanmanın arka planında olan bir liderin isminin zikredilmesidir. Fetvada geçen ifadelerle göre “Onlar Kur'an ve Şeriatı inkar etmekte ve bunların yalan olduğunu söylemektedirler. Onlara göre asıl itimat edilmesi ve sıkı sıkıya bağlanması gereken (inançlar) Şeyh Fahr'ın hezeyanlarıdır.”⁷⁹

Adeviyye tarikatı şeyhlerinden olan Şeyh Fahr'ın tarikat silsilesinde kaçınıcı kuşak olduğu hususu hakkında kesin bir bilgi yoktur. Yezidi kaynaklarda aktarılan bir dörtlüğe göre Şeyh Fahr, Şeyh Şemseddinin kardeşi ve Şerfedin b. Şeyh Hasan b. Şeyh 'Adî'nin torunudur.⁸⁰ Laleş'te kardeşi Şemseddin'in mezarının yanında defnedilmiştir.⁸¹ Ancak çağdaş araştırmalarda onun tarikatın üçüncü halifesi Şeyh Hasan b. Şeyh b. 'Adî b. Ebi'l-Berekât'ın kardeşi ya da oğlu olduğu ifade edilmektedir.⁸²

Fetvada “asıl itimat edilmesi ve sıkı sıkıya bağlanması gereken” kişinin Şeyh Fahr (Şeyh Fahreddin) olduğu ifadesinden, söz konusu şeyhin Yezidi inanç ve sosyal hayatında önemli bir yere sahip olduğuna inanıldığı anlaşılmaktadır. Bu fikri teyit eden Yezidiler aleyhinde bir menkıbe söz konusudur. Yezidiler'in neden dînî yükümlülükleri terk edip farklılaştığını izah eden bu aleyhteki menkıbeye göre⁸³ Şeyh 'Adî (kılığına giren Şeytan), Şeyh Fahr'a bir takım ıstılah ve hurafeleri içeren bir kitap dikte ettirmiş ve adını da Cilve koymuştur.⁸⁴

Durum her ne olursa olsun gerek Mevlânâ Sâlih'in fetvasında gerekse Yezidiler'in şeytan tarafından aldatıldığını içeren aleyhteki menkıbede Şeyh Fahr'ın önemine vurgu yapılmaktadır. Bunun tarihi bir arka planı olmalıdır. Kaldı ki, Yezidi literatüründe de Şeyh Fahr'ın Yezidiler arasındaki önemini teyit eden metinler ve sözlü kültür mirası mevcuttur. Nitekim onların iki kutsal kitabından birisi olan *Mushaf-ı Reş*'te Şeyh Fahr, ilk yaratılan yedi melekten biri olan Nurail'in beşer suretindeki karşılığıdır ve dünya ile içindeki varlıkların yaratıcısı olarak takdim edilmektedir.⁸⁵ Yine *Mushaf-ı Reş*'te eski Asur hükümdarlarının dışında atanan ve kamuş olarak isimlendirilen kral da “Melek Fahreddin” olarak Şeyh Fahr'dır.⁸⁶ Öte yandan sözlü gelenekte de Şeyh Fahr, Yezidiler'in en önemli bilge ve qewlbejlerinden birisi olarak kabul edilir. Onun onbir bine yakın qawl ve qaside söylediği ve bunlardan iki yüzünün günümüze kadar ulaştığına inanılır.⁸⁷ Bu durumda onun Yezidi dînî yapılanmanın esas unsurlarından

⁷⁹ أنهم ينكرون القرآن والشرع ويزعمون أنه كذب وأن مثل هذيانات شيخ فخر هي المعتمدة عليها، والتي يجب أن يتمسك بها Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 2a.

⁸⁰ Şemseddin û Fexredin e, Her dû piset Stiya Zîn e, Her dû xelefêt Şex Êzdîn e, Her dû nevyêt Şerfedin e. Bkz. Abdurrahman Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasik*, 1. Bs. (İstanbul: Nubihar, 2013), 150.

⁸¹ John s. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, çev. İbrahim Bingöl, 1. Bs. (İstanbul: Avesta, 2001), 70-71.

⁸² Bkz. Lescot, *Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*, 96; Sâmî Saîd el-Ahmed, *el-Yezîdiyye Ahvâluhum ve Mu'tekedâtuhum*, 130 vd.

⁸³ Menkıbenin “Şeyh 'Adî'nin Hacca gittiğinde Şeytan'ın onun kılığında gelip mürütlerini saptırdığı” şeklindeki kısmı bölge halkı arasında anlatılmaktadır. Bir anlatıyı sözlü olarak daha önce aile büyüklerimden dinlemiştim.

⁸⁴ A'yandan Nuri, *Abede-i İblis Yezidi Taifesinin İtikâdi, Âdâtı, Evsâfi*, (İstanbul: Matbaa-ı İctihad, 1328), 55-57; “Azzâvî, *Târîhu'l-Yezîdiyye ve Aslu Akîdetihim*, 157. Benzer bir alıntıyı Guest de yapmaktadır. Bkz. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 70.

⁸⁵ *Mushaf-ı Reş*, 8, 11, 22 maddeler.

⁸⁶ *Mushaf-ı Reş*, 22. Madde.

⁸⁷ Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasik*, 150.

birisi olduğunu söylemek mümkündür. Günümüzde Yezidiler'in dînî liderleri Baba Şeyhler'in onun torunları arasından seçilmesi de bu kanaati destekler mahiyettedir.⁸⁸

4.1.5. Fetvada Adi b. Müsâfir'e Nispet Edilen ve Bazı Nüshalarda *Cilve* Olarak İsimlendirilen Kitap Meselesi

Fetvada zikredilen hususlardan birisi de Şeyh 'Adî'ye nispet edilen bir kitaptır. İfade ‘أخبرني من أثق بخبره أنه رأى ذلك مسطوراً في كتابهم ينسبونه إلى الشيخ عدي’ şeklindedir.⁸⁹ Oysa klasik kaynaklar tetkik edildiğinde Şeyh 'Adî'ye ait olduğu belirtilen dört eserin söz konusu olduğu görülecektir. Bunlar: *Kitâbuhu fî Zikri Âdâbu'n-Nefs, Vesâyâ Şeyh 'Adî b. Müsâfir ile'l-Halife, Vesâyâ li Murîdihî Kâ'id ve li Sâiri'l-Mürîdîn ve İ'tikâdu Ehli's Sünne ve'l-Cemâ'a*'dır.⁹⁰ Söz konusu kaynaklarda, fetvada zikredilen gayrı ahlaki ifadeleri içeren bir kitap atfı ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁹¹ Öte yandan Ayetullah Mar'aşî Necefî nüshasında bu kitabın “Cilve” olarak isimlendirildiği görülmektedir. أخبرني من أثق بخبره أنه رأى ذلك مسطوراً في كتابهم ينسبونه إلى الشيخ عدي [يسمونه [ve Cilve olarak isimlendirdikleri] ⁹² Aslında Yezidiler'in kutsal kitapları içerisinde *cilve* adında bir kitaptan söz edilmektedir. Ancak bu eser, Adi b. Müsâfir'e değil tarikatın üçüncü halifesi Hasan b. Adi'ye nispet edilmektedir. Söz konusu eserin tam isminin *Kitâbu'l-Cilve li Erbâbi'l-Halve* şeklinde olduğu ve eserin adından da anlaşılabilceği gibi tasavvufî bir terim olan halveti; yani müritlerin halveti ile ilgili hususları ele aldığı tahmin edilmektedir. Bu durumda Hasan b. Adi'ye nispet edilen Cilve'nin günümüz Yezidiler'inin elinde bulunan *Kitabu'l-Cilve*'si ile bir ilişkisinin bulunmadığı düşünülmektedir. Zira bu kitabın ismi ile Yezidiler'in elindeki *Kitabu'l-Cilve*'nin içeriği bir birini yansıtmamaktadır.⁹³ Ayrıca çağdaş araştırmalardan bir kısmında, dil ve üslup açısından hem *Mushaf-ı Reş* hem de *Kitabu'l-Cilve*'nin 1800'lü yıllarda telif edildiği kanaatine varılmıştır.⁹⁴

Öyle anlaşılmaktadır ki, fetvaya yansıyan ve 'Adî b. Müsâfir(555/1160)'e nispet edilen böyle bir kitabın varlığı ve adının da *Cilve* oluşu bölgede bilinen bir menkıbeye dayanıyor olmalıdır.⁹⁵ Söz konusu aleyhteki menkıbeye Şeyh Fahr başlığı altında yukarıda da değinilmişti. Buna göre Şeyh Adi (ki bunun Adi b. Müsâfir olduğuna inanılmasına rağmen muhtemelen bu Şeyh Fahr'ın babası olduğu kabul edilen Şeyh 'Adî b. Ebi'l-Berekât olmalıdır) Hac ibadeti niyetiyle Mekke'ye doğru gittiğinde Şeytan onun kılığında müritlerine gelmiş ve müritlerine kendisine vahiy nazil olduğunu söylemiştir. Güya gelen vahiyde Yezidiler'den (namaz vb) dînî yükümlülüklerin

⁸⁸ Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 70-71.

⁸⁹ Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 2a.

⁹⁰ Kendisine nispet edilen eserler için bkz. Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zümmun an Esami'l-Kütüb ve'l-Fünun*, ed. Gustavus Fluegel (Beyrut : Dâru Sadir, 1994), 2: 164. Yezidiler ise 'Adî b. Müsâfir'e nispet edilen eserleri pek kabul etmezler. Onlara göre 'Adî'nin yandaşlarına bıraktığı en büyük mirası ölmeden önce yazdığına inanılan “Kitâbu'l-Cilve”dir. Krş. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 70.

⁹¹ Adi b. Müsâfir'in hayatı ve eserleri hususunda bkz. Bozan, *Şeyh Adî b. Musafir*, 37-73.

⁹² Ayetullah Mar'aşî Necefî Nüshası, (Mustafa Dehqan, *The Fatwâ Of Malâ Sâlih al-Kurdî al-Hakkârî: An Arabic Manuscript On The Yezidi Religion*, *The Journal Of Kurdish Studies*, (4): 140-162 içinde), 159.

⁹³ Krş. Demlûcî, *el-Yezîdiyye*, 176; Lescot, *Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*, 30.

⁹⁴ Bkz. ‘‘Azzâvî, *Târîhu'l-Yezîdiyye ve Aslu Akîdetihim*, 183, 192 vd.; Demlûcî, *el-Yezîdiyye*, 177.

⁹⁵ Azzâvî hikayeyi Musul yazma eserler kütüphanesinde gördüğü bir yazma esere dayandırır. Aynı Eserden 'Ayandan Nuri Paşa da söz etmektedir. Fetvada zikredilmesinden de anlaşılacağı gibi hikaye çok daha eskilere dayanmaktadır. bkz. A'yandan Nuri, *Abede-i İblis*, 55-56; ‘‘Azzâvî, *Târîhu'l-Yezîdiyye ve Aslu Akîdetihim*, 155-57.

kalktığı, her türlü şehvetin ve haramın mübah kılındığı ve Haccın kendi dağlarında ve vefatından sonra da kendi türbesi etrafında olacağı bildirmiştir. Ayrıca menkıbede Şeyh 'Adî'nin (kılığına girmiş olan Şeytanın) Şeyh Fahr (674/1276) adında birisine bir takım "ıstılah" ile "hurafeler"i içeren bir kitap dikte ettirdiği, kitabın adını da *Cilve* olarak koyduğu söylenmektedir. Menkıbede kitabı dikte ettiren kişinin, Yezidiler'e kendisinden sonra Şeyh Fahr ile onun haleflerine/ardıllarına tabi olmalarını buyurduğu da aktarılır.⁹⁶

Bu durumda fetvada zikredilenler, muhtemelen Yezidiler aleyhinde bir söylenti olarak çok eskilerden beri bilinen aleyhte bir menkıbeye dayanıyor olmalıdır. Ancak durum her ne olursa olsun varlığı iddia edilen söz konusu kitabın günümüzde bulunan *Kitabu'l-Cilve* ile de bir alakası yoktur.⁹⁷

4.1.6. Fetvaya Göre Yezidilerin İnanışlarının İrtibatlı Olduğu Dini Yapı ve İnançlar

Mevlânâ Sâlih, Yezidiler'in inançlarını zikredip onları yargıladıktan sonra, bu fikirlerinin kökenleri hakkında da kanaatlerini bildirmektedir. Buna göre onların inanışları *Hululcü* dini yapılanmalara dayanmaktadır. Bu nedenle de Yezidiler'in Hristiyanları sevip onların bazı inançlarını tasvip ettiği kanaatine varmaktadır.⁹⁸ Şayet fetvadaki ifadeleri doğru kabul edecek olursak en geç XVI. yy. da inançları nedeniyle Yezidiler'in hulul fikrini benimsediklerine inanılmaktadır. Öyle görünmektedir ki, varlık ya da yetki bağlamında Şeyh 'Adî'nin Tanrı'ya olan konumu hakkındaki inanışları nedeniyle böyle bir kanaat oluşmuş olmalıdır. Bu tarz bir inanış Hristiyanlardaki İsa Mesih'e biçilen tanrısal boyutla paralellikler arz etmektedir. Muhtemelen bunun üzerinden fetvada Yezidiler'in Hristiyanların bazı inançlarını tasdik ettikleri ve benimsedikleri de söylenmektedir.⁹⁹

4.1.7. Fetvada Yezidiler'e ve Elleriindeki Mülke Uygulanacak Hüküm

Yezidiler'in dinî statüsü hususunda fetvanın hükmü somuttur. Nitekim Mevlânâ Sâlih, onları "aşırı derecede sapkınlık ve küfrü gerektirenler"¹⁰⁰ olarak nitelendirilmektedir. Fetvada verilen bilgiden anlaşıldığı kadarıyla bu kanaatte olan sadece Mevlânâ Sâlih değildir. Zira görüşlerini sıraladıktan sonra "Bu (hususlar) onların yanına gidip gelenlerin ve durumları hakkında araştırma yapanların yanında tevatür derecesine ulaşmış (yaygın olarak bildikleri) şeylerdir." demektedir.¹⁰¹

Mevlânâ Sâlih, böylesi inanışlara sahip kimselerin, her ne kadar kendilerini Müslüman olarak tanımlayıp kelime-i şahadet getirirler ve hatta namaz kılsalar da Müslüman olarak kabul edilemeyeceklerini savunur.¹⁰²

⁹⁶ A'yandan Nuri, *Abede-i İblis*, 55-56; "Azzâvî, *Târîhu'l-Yezîdiyye ve Aslu Akîdetihim*, 157.

⁹⁷ Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 2a.

⁹⁸ Molla Sâlih, *Fetva*, (Mar'aşî Nüshası), 2.

⁹⁹ والظاهر أن أصل مذهبهم على ما استقرت وتفحصت يؤول إلى الحلول ولذلك يوالون النصارى ويستصوبون بعض إعتقادهم. Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 3a.

¹⁰⁰ مما يوجب الكفر العنيد والضلال البعيد Bkz. Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 2a.

¹⁰¹ فهذه هي بعض أقوالهم الفضيحة وأفعالهم القبيحة، وقد تواترت عند من خالطهم واستخبر أحوالهم Bkz. Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 2b.

¹⁰² ثم إنهم قد يظهرون الإسلام ويتلفظون بالشهادتين ويصلون تقية وسترأ لمذهبهم ممن لا يبالون به عند أهل الحق، فهل يصيرون بمجرد ذلك مسلمين Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 3a.

Bu noktada Mevlânâ Sâlih, bir kısım Ehl-i Sünnet mensubu alimin “onların küfrü sabit değildir”, “onlar Müslümandır zira kelime-i şahadet getiriyorlar”, Ya da “onların durumu belirsiz olduğu için onlar ve malları hakkında tevakkuf edilmelidir (hükümü askıya alınmalıdır)” diyerek Yezidiler’i tekfirden kaçındıkları ve onları Müslüman kabul ettiklerini söylemekte ve onları kınamaktadır.¹⁰³ Hatta kınadığı bu alimlerin tutumlarının arka planında hangi ihtimallerin bulunabileceğini de sıralamaktadır. Fetvada geçen ifadelerle göre, Yezidiler’i hala tekfir etmeyip Müslüman kabul edenlerin bir kısmının tutumu ilmi yönleriyle ilişkilidir. Bunlar, ya ilmi açıdan cahildir, ya Yezidiler hakkında bilgisizdir veyahut ilmi münazaralarda inatçı/cedelci karakterlerinden dolayı kendisine muhalefet etmektedirler. Bir kısmının tutumunun arka planında ise ya Yezidiler’in kendilerine bir zarar vermesinden korkmaları ya onlardan bir menfaat elde etmeleri ya da Yezidilerin fikirlerinden hoşlanmaları yatmaktadır.¹⁰⁴ Yani Mevlânâ Sâlih, ulemadan bazı kimselerin mürted olup dinden çıkmış Yezidiler’i müslüman kabul etmeye eğilimli olduğunu söyleyip bunu reddeder. Ardından da kaynaklarda Yezidiler’in dîni statülerine uygun olarak uygulanması gereken hükümleri sıralar. Burada Mevlânâ Sâlih, Ehl-i Sünnet mezheplerinin verdikleri hükümlere çerçevesinde bir dayanak arama gayreti içerisine girmektedir. Bu bağlamda öncelikle Yezidiler’i uyarıp mürted sayılmalarına neden olan inanışlarından tevbe seçeneğini sunmaktadır. Buna göre Yezidiler, ‘Adî (b. Müsâfir), Yezid, Lâleş ve sair şeyhleri ve ziyaretgahları hakkındaki inançlarından teberri etmelidirler. Aksi takdirde zındıktırlar. Zındıkların tövbesi ise asla kabul olunmaz.¹⁰⁵

Yukarıdaki mukaddimeden sonra Mevlânâ Sâlih, konuyu fikhi bir hüküm çerçevesinde tartışmaya başlar. Bu durumdaki insanlara şayet tevbe etmezlerse onlara ya kafir ya da mürted hükümü uygulanmalıdır. Burada Mevlânâ Sâlih’in tercih ettiği hüküm Yezidiler’in mürted kabul edilmesidir. Bu hükme uygun olarak da onlarla savaşılmalı ve ellerindeki mallara el konulmalıdır. Ardından sorun “mürted olanların çocuklarının hükümü” kapsamında Yezidilerin çocuklarının durumuna gelir. Mevlânâ Sâlih, her ne kadar böyle kimselerin çocuklarının Müslüman olduğuna dair bir görüşün varlığını kabul etse de onların Müslüman sayılmayacaklarına dair görüşü tercih eder.¹⁰⁶ Bu fikhi tercihten hareketle Mevlânâ Sâlih, Yezidiler’in çocuklarının da babaları gibi mürted sayılmaları gerektiği görüşünü savunur. Bu bağlamda onların çocuklarına intikal eden mallar hususunda da mürted hükümü uygulanmalıdır.¹⁰⁷

Görülmektedir ki Mevlânâ Sâlih, Yezidiler’e karşı çok katı bir tutum sergilemektedir. Öyle ki, onlardan Müslüman olduklarını ifade edenlerin dahi bunu takiyye olarak yaptıklarını savunmaktadır.

فتارة يقولون: إن كفرهم غير ثابت، وتارة يقولون: إنهم مسلمون إذ يتكلمون بالشهادتين، وتارة يقولون: أموالهم موقوفة على قتلهم إلى ذلك غير ذلك Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 5a

ومن لم يكفرهم فإما لجهله بحالهم فمعذور وشفاء العي السؤال، وإما لعدم التمييز بأسباب الكفر والإيمان، أو لخوفه منهم، أو لطمع فيما في أيديهم أو إرضاء له بمذهبهم، أو المرء جبل عليه فأمره لا يخفى في قانون الشرع. ثم إنهم قد يظهرون الإسلام ويتلفظون بالشهادتين ويصلون نقيية وسترأ لمذهبهم ممن لا يباليون به عند أهل الحق، فهل يصيرون بمجرد ذلك مسلمين ويعصمون دماءهم وأموالهم، Bkz. Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 3a.

ولم يتبرأوا من معتقدتهم في عدي ويزيد ولالاش وغير ذلك من شيوخهم ومزاراتهم، على أنهم زنادقة، وتوبة الزنديق لا تقبل في وجهه¹⁰⁵ Bkz. Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 3b.

¹⁰⁶ Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 3b, 4a.

¹⁰⁷ Mevlânâ Sâlih, *Fetva*, 3b-4a.

4.2. Ta'likin Tahlili

Mevlâna Muhammed Berkal'î, ta'likinde Mevlânâ Sâlih'i pek çok açıdan değerlendirmekte; her ne kadar Yezidiler'in dinden çıktığı hususunda ona katılmaktaysa da pek çok hususta onu eleştirmektedir.

Berkal'î'nin fetvaya tenkitleri kimi zaman dil kaideleri açısından. Söz gelimi “Şeyh” kelimesinin lâm-ı ta'rifli kullanılıp kullanılmaması hususundaki değerlendirmesi bu minvaldendir.¹⁰⁸ Yine burada geçen (بها ve المعتمد عليها) zamirlerin (به ve المعتمد عليه) şeklinde) müzekker olarak yazılması evladır مثل lafzının hazfi gerekir. Şayet Böyle yapılmazsa da مثل kinaye manasına hamledilmelidir,¹⁰⁹ şeklindeki tahlili buna örnek olarak verilebilir.

Berkal'î, Mevlânâ Sâlih'in hüküm çıkarımı yaparken kullandığı argümanın yetersizliğine de işaret etmektedir. Sözgelimi Mevlânâ Sâlih'in “Onlar Kur'an ve Şeriatı inkar etmekte ve bunların yalan olduğunu söylemektedirler. Onlara göre asıl itimat edilmesi ve sıkı sıkıya bağlanması gereken (inançlar) Şeyh Fahr'ın hezeyanlarıdır” şeklindeki ifadelerinin yetersiz kaldığı kanaatindedir. Zira fetvada Şeyh Fahr'ın “mu'temet” kabul edilen fikirlerinin neler olduğunun zikredilmemesi, hakkında hüküm verilen konunun anlaşılmasına yol açmaktadır.¹¹⁰

Berkal'î, Mevlânâ Sâlih'in fetvasında hüküm istinbat yöntemini ve verdiği hükümleri de tahlile tabi tutmaktadır. Berkal'î, Yezidiler'in sahip olduğu fikirler nedeniyle mürted sayılmaları; yani kafir olmaları noktasında Mevlânâ Sâlih'e muvafakat etmektedir.¹¹¹ Ancak Mevlânâ Sâlih'in kendisi gibi düşünmeyen alimleri Yezidiler hususundaki görüşlerinden dolayı eleştirisini yanlış bulmaktadır. Bu noktada Mevlânâ Sâlih'in itham ettiği alimleri anlamadığını; hatta bu hususta kasıtlı davrandığını düşünmektedir. Zira Berkal'î'ye göre Mevlânâ Sâlih, Yezidiler'in mallarına el konulmasının haram oluşu görüşünü savunan ulemayı, Yezidiler'i müslüman kabul ettikleri şeklinde yanlış yorumlamıştır.¹¹² Burada Berkal'î, Mevlânâ Sâlih'in ithamına karşılık “Yezidiler'e hoş görünmek onların mallarına el koyma tamahkarlığından evladır”, diyerek onun yaklaşımını istihzai olarak eleştirmektedir.¹¹³

Berkal'î'nin ifadelerine göre kendisinin ve diğer alimlerin Mevlânâ Sâlih'e muhalefet ettikleri husus, İslam Hukuku çerçevesinde küfrün çeşitleri ve her kafire aynı hükmün uygulanamayacağı prensibi ile ilgilidir. Buna göre kimi kafirler Allah ve Resül'ü dahil her şeyi inkar etmektedir. Kimileri Allah ve Hz. Peygamber'i kabul etmekle beraber namaz, oruç gibi bazı farzları inkar etmektedir. Bunların dînî statüleri farklı farklıdır. Nitekim bir farzı inkar gibi durumlarda, kafir olan kişinin tevbe edip İslama rücu ederken kelime-i şahadet getirmesine gerek yoktur. Ona göre Yezidilerin küfrün hangi

¹⁰⁸ Mevlâna Muhammed Berkal'î, (XVI. asır) , Mevlâna Sâlih el-Hekkârî'e yazdığı şerh, Nos.99999.2283.txt ,[2283] fols. 20r-24v: Mevlâna Sâlih el-Hekkârî, : Kalimat fi bayan madhhab al-ta'ifa al-Yazidiya wa-hukmihim wa-hukm al-amwal al-ka'ina bi-aydihim, with commentary by Muhammad al-Barqal'i On the text see the description of Ms. no. 146, fols. 1v-7r. Source: <http://ricasdb.ioc.u-tokyo.ac.jp> To: www.al-mostafa.com 5a.

¹⁰⁹ Berkal'î, *Ta'lik*, 5a.

¹¹⁰ Berkal'î, *Ta'lik*, 5a.

¹¹¹ Berkal'î, *Ta'lik*, 5b.

¹¹² قوله (ومن لم يكفرهم الخ) كأنه تجاهل منه، وإلا فكفرهم أشهر وأظهر من الشمس، يعرفه كل واحد حتى الصبيان والمجانين، ووطن Bkz. Berkal'î, *Ta'lik*, 5b-6a.

¹¹³ (أو لطمع ما في أيديهم) لا يخفى أن ما ذهب إليه أولى من الطمع فيما في أيديهم، مع أن مجرد الكفر لا يوجب حل أموالهم والنزاع . Bkz. Berkal'î, *Ta'lik*, 6a.

çeşidine girdikleri hususu da detaylı bir şekilde ele alınmalıdır. Oysa Mevlânâ Sâlih, görüşüne muvafık olmayacağını görünce söz konusu detaylardan kaçınmış ve meseleyi çok genel boyutta ele almıştır.¹¹⁴

Berkal'î'nin itiraz ettiği temel hususlardan birisi de Mevlânâ Sâlih'in Yezidiler'in yaşadığı coğrafyayı daru'l-harb statüsünde mütalaa etmesidir. Berkal'î burada yaptığı eleştiride Şeyh Fahr'ın hezeyanları ve gayrı meşru ilişki hükmüne giren davranışların aleni hale gelmesinden hareketle Yezidiler'in yaşadığı bölgenin daru'l-harb ilan edilmesi durumunda İslam diyarlarının çoğunun darul harb ilan edilmesi gerektiğini; zira bu tür görüş ve tutumların yaygın olduğunu ve dolayısıyla böyle bir hükmün verilmesinin tutarlı olmadığını söylemektedir.¹¹⁵

Berkal'î'nin itiraz ettiği temel hususlardan bir diğeri de Yezidiler'in çocukları ile alakalıdır. Belki de Mevlânâ Sâlih ile arasındaki esas ihtilaf noktalarından birisi burasıdır. Zira inançlarından dolayı Yezidiler'e mürted hükmünün uygulanması probleminde ziyade Berkal'î, Yezidiler'in çocukları ve onlara miras kalan mallar noktasında bariz bir şekilde Mevlânâ Sâlih'e muhalefet etmektedir. Mevlânâ Sâlih fetvasında, bu çocuklara da babalarının hükmünün uygulanması; yani irtidat eden Yezidiler'in sonraki kuşaklarıyla da mutlak anlamda savaşılması ve mallarına el konulması sonucunu çıkarmaktaydı. Oysa Berkal'î'nin esaslı kaynaklara dayanarak detaylı bir şekilde yaptığı değerlendirmesinde irtidat eden Yezidiler'in sonraki kuşaklarının durumlarıyla ilişkili farklı farklı hükümlerin uygulanması gerektiğini ispatlamaktadır. Buna göre özellikle mürtetlerin çocukları ve onlara miras kalan mallarla ilgili verilecek hükümlerde, doğdukları döneme göre farklılıklar arz etmektedir.¹¹⁶ *Şayet bir çocuk, anne-babası irtidat etmeden önce doğmuşsa onun tabiiyetinin dedesine nispetle müslüman olarak hükmedileceğini; şayet çocuk irtidattan sonra doğmuşsa bu defa kafir-i asli hükmüne girip zimmi hukukunun uygulanması gerektiğini ileri sürmüştür.* Buradaki Berkal'î'nin ifadelerinden Yezidiler'in mürted kabul edilmesine rağmen hala itikatları bozulmamış baba-dedelerinin var olduğu anlaşılabilir. Yine onun ifadelerinden İslam itikadından çıkmış sonraki kuşak Yezidiler'e ise, İslam ülkelerinde yaşayan diğer gayr-ı Müslimlerin hukukunun uygulanması gerektiği sonucu çıkmaktadır. Yani Berkal'î'nin değerlendirmelerinden Yezidiler, bir çeşit vatandaşlık statüsü kazanıp kendilerine düşen yükümlülükleri yerine getirmek kaydıyla güven içerisinde yaşayabilme hakkı elde etmektedirler. Öte yandan Berkal'î, Yezidiler'in malları hususunda ne yapılacağına dair ihtilaflara dikkat çekmekte ve (bir hususta ihtilaf varsa temkinli olan yolu seçmenin evla olacağı prensibinden hareketle) böylesi bir durumda mallarına dokunmamanın dînî açıdan daha selametli olduğunu savunmaktadır.¹¹⁷

Berkal'î, ta'lik'in genelinde Mevlânâ Sâlih'i eleştirirken onu muğalata yapma, zayıf görüşleri itibar edilen görüşler şeklinde sunma, mukayyed ifadeleri mutlak ifadeler şeklinde takdim etme, istinbat edilmesi gereken şeyleri (çıkarılabilecek doğru hükmü) terketme; çıkmayacak sonuçları istinbat etme gibi hususlarla itham etmektedir.¹¹⁸

¹¹⁴ Berkal'î, *Ta'lik*, 6a.

¹¹⁵ Bkz. Berkal'î, *Ta'lik*, 5b.

¹¹⁶ لأن الولد إذا انعقد من كافرين أصليين وله جد مسلم يجعله مسلماً تبعاً لجدّه، فإنّ تبع أبيه في الإسلام الذي كان قبل الردّة أولى وتبعية

Bkz. Berkal'î, *Ta'lik*, 6b.

¹¹⁷ فالحاصل أن القول بحرمة أموالهم أولى وأرجح من القول بحلّها، لأنّه ما اجتمع الحلال والحرام إلا وقد غلب الحرام على الحلال،

Bkz. Berkal'î, *Ta'lik*, 7a.

¹¹⁸ Berkal'î, *Ta'lik*, 7a.

Sonuç: Yezidiliğin Dini Statüsü ve Geçirmiş Olduğu Evreler Açısından Fetva ve Ta'likin Anlamı

Yezidilik, pek çok farklı inanıştan öğeler alması ve batını karakter taşıması sebebiyle oldukça karmaşıktır. Ötekileştirilen kapalı bir dini yapılanma olması ise hangi zaman diliminde ne gibi fikirlere sahip olduğunun anlaşılmasını güçleştirmektedir. Bu nedenle (daha sonraki asırlarda başka alimlere de nispet edilerek birkaç kez tekrarlanan) Mevlânâ Sâlih'in fetvası ile ta'lik'in verdiği bilgiler, bu dini yapılanmanın geçirmiş olduğu evrelerin anlaşılmasına katkı sağlaması açısından oldukça değerlidir.

Fetva ve ta'lik'ten anlaşıldığı kadarıyla, dini yapılanma o dönemde “Yezidi” olarak isimlendirilmektedir. Her ne kadar günümüzde bazı kesimler, Êzidiliğin çok kadim bir isimlendirme olduğunu ve bu ismin Yezid b. Muaviye ile bir ilişkisinin bulunmadığını ileri sürüyorlarsa da fetvada Yezid kavramı kullanılmaktadır. Aynı yüzyılda telif edilen *Şerefnâme*'de onları ifade etmek için Yezidi isminin kullanılması ve hatta Yezidiler'in Hüseynilik karşıtlığı üzerinden tanımlanması da bu hususu destekler mahiyettedir.¹¹⁹

Fetva ve ta'likten anlaşılan bir husus da Yezidiliğin dini statüsüdür. Kadim bir din olduğu ve İslamiyetten önce; hatta Hz. Adem'den beri var olduğu tezlerine karşın bu dini yapılanma fetvada “مذهب الطائفة اليزيدية” *Mezhebu't-Tâifeti'l-Yezidiyye* şeklinde bir mezhep olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca fetvada söz konusu mezhep mensuplarının görünürde kendilerini Müslüman olarak tanımlayıp kelime-i şahadet getirmelerinden ve namaz kılmalarından da söz edilmektedir. Bu durum, onların İslam'la bağlantılı oldukları hususunda somut bir veri mahiyeti taşımaktadır. Nitekim fetva sahibi Mevlânâ Sâlih, o dönem alimleri arasında Yezidiler'in dinden çıkıp çıkmadıklarının tartışma konusu yapıldığını söylemekte; ancak sahip oldukları bozuk itikat nedeniyle Yezidiler'in Müslüman olarak kabul edilemeyeceklerini iddia etmektedir. Bu nedenle de onlara mürted (İslam'dan çıkan kimselerin) hükmünün uygulanması gerektiğini savunmaktadır. Ta'likte de Yezidiler'in sahip oldukları inançlar nedeniyle dinden çıktıkları kabul edilmektedir. Ancak onlara uygulanacak hükümde fetvanın yaklaşımı eleştirilmektedir. Ta'likte yapılan değerlendirmelere göre Yezidiler'in inkar ettiği şey Allah ve Rasulü değildir. Onlar Kur'an ve Şeriati inkar edip bazı inanç ile ibadetler hususunda aşırı yorum yapmaktadırlar. Bu nedenle de onlara uygulanacak hüküm, “mutlak anlamda mürtet”ten farklılıklar arz etmelidir. Bu durumda XVI. asırda çevrelerinde yaşayanlar tarafından Yezidiler, bir başka dinin mensubu ya da devamı değil; itikatları bozulmuş ve bu nedenle de İslam'dan çıkmış mürtetler statüsünde algılanmaktadırlar. Fetvada Yezidiler'in dinden çıkmalarında gerekçe olarak vurgulanan en önemli husus ise Adi b. Müsafir'e biçilen tanrısal yöndür. Buna göre aşırı derecede batinleşen Yezidiler, Adi b. Müsafir'in dini statüsü hususunda firkalara ayrılmışlardır. Bu bağlamda Adi b. Müsafir'i ya Tanrı ya Tanrının şeriki ama büyük çoğunlukla da Tanrının kendisine danışmadan karar almadığı “vezir”i olarak konumlandırmaktadırlar.

Yukarıda zikredilenler, Yezidiliğin oluşum süreci açısından dikkate değer bazı hususlar içermektedir. Şayet fetvada Adi b. Müsafir ile ilgili aktarılanlar doğruysa Yezidi inanışında Melek Tavus'a yüklenen anlam, en geç XVI. asırda Şeyh 'Adî b. Müsâfir'e aittir. Bilindiği gibi günümüzde Yezidiler, Melek Tavus ve onun tanrısal misyonu üzerinden bir söylem geliştirmişlerdir. Ancak Melek Tavus'un adı fetva ve ta'likte zikredilmemektedir. Bu durumda günümüzde Melek Tavus'a biçilen baş melek ve

¹¹⁹ Bitlis Emiri V. Şeref Hân'ın 1597'de telif etmiş olduğu *Şerefnâme* adlı eserde de taifenin “itikadı bozuk Yezidi” olarak tanımlaması bunu destekler mahiyettedir. Bkz. Şeref Hân, *Şerefnâme*, 355.

tanrının icracı uzvu olma rolünün önceleri Adi b. Müsafir’de olduğu, daha sonraları bu rolün Melek Tavus’a intikal ettirildiği söylenebilir. Kanatımızca bu dönüşümün yaşanması en geç Yezidiler’in “şeytana tapma (Melek Tavus)” ile açıkça itham edilmeye başlandığı XIX. asırda olmalıdır.¹²⁰

Fetva ve ta’likte Yezidiler’in güneşe tapmayla itham edilmemeleri dikkat çeken bir başka husustur. Nitekim fetvada Yezidiler’in şeyhlerine ve kutsal mekanlarına yaptıkları secde, güneşe yapılan secdeye benzetilmekte ve fakat güneşe tapmaları söz konusu edilmemektedir. Bu yorumdan hareketle o dönemde Yezidiler’in ya henüz güneşe yönelerek dua etmedikleri ya da böyle bir eylem varsa da bunun güneşe tapma şeklinde yorumlanmadığı sonucu çıkarılabilir. Yine fetvada dikkat çeken bir diğer husus da *Kitabu’l-Cilve*’dir. Şayet fetvada zikredilen bilgiler doğruysa o dönemde tarikatın böyle bir kitaba sahip olduğunu bilinmektedir; ancak (ilgili başlıkta yapılan değerlendirmelerden de anlaşılacağı gibi) söz konusu kitap günümüzde tedavülde olan *Kitabu’l-Cilve* ile uyuşmamaktadır.

Sonuç itibariyle XVI. asırda Yezidiliğin ana bünyeden koparak batını bir dini yapılanmaya evrilme sürecini büyük ölçüde tamamlamış olduğu söylenebilir. Bu süreçte başta şeyh Fahr olmak üzere Adeviyye tarikatının bazı şeyhleri öncü rol oynamış olmalıdırlar. Bu bağlamda şeriatin öngördüğü bazı ibadetleri reddetmeleri, kutsal mekanlarını kıblegahlara dönüştürmeleri, kutsal mekan ve şahsiyetlere secde edip Adi b. Müsafir’i tanrısal bir varlık kabul etmeleri öne çıkan inançlarıdır. Öte yandan Fetva, ta’lik ve hatta *Şerefname*’den hareketle XVI. asırda Yezidiler arasında Melek Tavus, (Şeytana tapma ithamı), tenasüh gibi inançların henüz bilinmediği söylenebilir.¹²¹ Yaratılış mitosları, yeryüzünde şeyhlerle temsil edilen yedi melek, haram yiyecek ve kıyafetler ile ilgili detayların bu dönemde mevcut olup olmadıklarına dair fetva ve ta’lik’te her hangi bir bilginin bulunmaması ve *Mushaf-ı Reş* adında bir kitaptan da söz edilmemesi diğer önemli hususlardır.

¹²⁰ Böyle bir itham ile telif edilen eserlere A’yandan Mustafa Nuri Paşa (1824-1890)’nın *Abede-i İblis: Yezidi Taifesinin İtikâdi, Âdâtı, Evsâfi* adlı eseri örnek olarak gösterilebilir.

¹²¹ *Şerefname*’de Yezidiler hakkında bulunan bilgiler üzerinde bir değerlendirme için bkz. Metin Bozan, “XVI. Asırda Bitlis ve Çevresinde Yezidiler” *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis* (Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, 2018), 2:355-358.

KAYNAKÇA

Abdüsselam Mârdînî, *Târîhu Mârdîn: min Kitabi Ümmi'l-İber*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut: Dârü'l-Muktebes, 2014/1435.

Adak, Abdurrahman, *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasik*, 1. Bs. İstanbul: Nubihar, 2013.

Ahmed Teymûr Paşa, *el-Yezîdiyyetu ve Menşeu Nihletihim*, neşr. Hindâwi, Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 2014.

....., *Arap Kaynaklarına Göre Yezidiler ve Yezidiliğin Doğuşu*, çev. Eyüp Tanrıverdi, Ataç Yay., İstanbul 2008.

Allison, Christine, *Yezidi Sözlü Kültürü*, Çev. Fahriye Adsay, 1 Bs. İstanbul: Avesta yay. 2007.

A'yandan Nuri, *Abede-i İblis: Yezidi Taifesinin İtikâdi, Âdâtı, Evsâfı*, İstanbul:Matbaa-i İctihad, 1328.

Âzâd Saîd Sîmo, *el-Yezîdiyye min Hilâli Nusûsihâ el-Mukaddese*, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2001/1422.

'Azzâvî, Abbâs, *Târîhu'l-Yezîdiyye ve Aslu Akîdetihim*, Bağdad : Matbaatu Bağdad, 1391/1971.

Bozan, Metin, *Şeyh Adî b. Musafir, Hayatı, Menkabevi Yönü ve Yezidi İnancındaki Yeri*, İstanbul: Nubihar, 2012.

Bozan, Metin, "XVI. Asırda Bitlis ve Çevresinde Yezidiler" *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, 2018.

Dehqan, Mustafa, *The Fatwâ Of Malâ Sâlih al-Kurdî al-Hakkârî: An Arabic Manuscript On The Yezidi Religion*, *The Journal Of Kurdish Studies*, Volume VI — pp. 140-162.

....., "A Yezidi Commertary by Mevlânâ Muhammed Berkal'î", Nûbihar Akademî, 1/3, (2015): 137-149.

Demlûcî, Sıddîk, *el-Yezîdiyye*, Musul: Matbaatu'l-İttihad, 1949/1368.

Ebû Firâs, *er-Red ale'r-Revâfıza ve'l-Yezîdiyyeti'l-Muhâlifeyn li'l-Milleti'l-İslamiyyeti'l-Muhammediyyeti*, Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesi, No: 1617/1.

Doskî, Enes Muhammed Şerîf Tahîr, *Etbâu' Şeyh 'Adî b. Mûsâfir el-Hekkârî mine'l-'Adeviyye ile'l-Yezîdiyye*, 1. Bs., Beyrut: Mektebetu'l-Esâle ve't-Turâs, 2010/1431.

Guest, John s., *Yezidilerin Tarihi*, çev. İbrahim Bingöl, 1. Bs. İstanbul: Avesta, 2001.

Hamdi Abdulmecid Selefî-Tahsin İbrahim Dostkî, *'Ikdu'l-Cimân fî Terâcimi'l-Ulemâi ve'l-Udebâi'l-Kurd ve'l-Mensûbîyne ila Müdüni ve'l-Kurâ Kurdistan*, 1. Bs. Lübnan; Mektebetü'l-Asâla ve't-Turâs, 2008.

İbn Furât, Nasıruddin Muhammed b. Abdırrahman (807/1405) , *Târîhu'd-Düvel ve'l-Mülûk (Târîhu Furat)*, Viyana Devlet Kütüphanesi, No: AF. 119.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâ'i'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs, 1. Bs. Beyrut: Dâru Sâdir, 1978/1398.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İmâdüddîn İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük islam Tarihi)*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı yay. 1995.

İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm, *el-Vasiyyetü'l-Kübrâ (Mecmuatü'r-Resâilü'l-Kübrâ: Mısır 1823, s. 262-318 içinde)*, 1: 287-91.

İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kamil fi't-Târîh*, Beyrut: Dâru Sâdir, 1979/1399.

İbnu'l-İmâd, Ebu'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Abdulkadir Arnâud, Muhammed Arnâut, Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1991.

İbnu'l-Müstevfî, Mübarek B. Ahmed B. Mübarek El-Lahmi (637/1239), *Târîhu Erbil*, Thk. Sami B. Hammâs es-Sakkâr. Bağdad: El-Mektebetü'l-Vataniyye, 1980.

“İcâzetü Pîr Musa Dünbelî”, (Lescot, Roger, *Yezidiler Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*, çev. Ayşe Meral, İstanbul: Avesta, 2001, 225-228 içinde).

İsmail Bek Çol, *el-Yezîdiyyetu Kadîmen ve Hadîsen*, ed. Kostantin Züreyk, 1 Bs. Beyrut: American University of Beirut, 1934.

Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmî'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, Beyrut: Dâru Sâdir 1994.

Kremlî, Anastase, “el-Yezidiyye” *Mecelletü'l-Meşrik*, 2/1, 32-37; 2/4 151-156; 2/9, 395-399 (1899).

Kütübî, Muhammed b. Şâkir, *Fevâtü'l-Vefeyât*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdir, 1973.

Lescot, Roger, *Yezidiler Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*, çev. Ayşe Meral, İstanbul: Avesta, 2001.

Molla Sâlih el-Kurdî, Beyânu Mezhebu Taifeti'l-Yezidiyye, Thk. Muhammed Rızâ Ensârî Kummî, Kum: Mîrâsu İslamî İnan, 1375, 3: 149-158.

Nâîmî, Câsım Abdu's-Şellâl, “Mukaddime” Abdullah b. Ahmed b. Hasan Rebetkî'nin *el-Minhâc fî Beyâni Ahkâmî'l-'Uşri ve'l-Harâc*, Tahkik Câsım Abdu's-Şellâl en-Nâîmî, Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1971 içinde

Mallaihî, Refaa, *Hâşiyetu'l-Berkal'î 'ala'l-Kâfiyeti*, Ankara: İlahiyat yay., 2020.

Sâmî Saîd el-Ahmed, *el-Yezîdiyye Ahvâluhum ve Mu'tekedâtuhum*, Bağdad: Matbaatü'l-Câmi'atü'l-Bağdad, 1971.

Sehâvî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ahmed b. Ömer (902/1497), *Tuhfetü'l-Ahbâb ve Bugyetü't-Tullâb : el-Hitat ve'l-Mezârât, ve't-Terâcim ve'l-Bekâi'l-Mübârekât*, 2. Bs. Kahire : Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1986/1406.

Şattanûfî, Nureddin Ebi'l-Hasan Ali b. Yusuf b. Cerîr (713/1314), *Behcetü'l-Esrâr ve Ma'denü'l-Envâr*, Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1330.

Şeref Hân, Şerefeddin b. Şemseddin Bidlîsî (1012/1603), *Şerefnâme*, Kürtçeye çev. Ziya Avcı, İstanbul: Avesta, 2007.

Şeyh Mahmud Ez-Zokaydî, *e'd-Dâ' ve'd-Devâ*, aile yanında bulunan nüsha, v. 45.

Tolan, Kemal, *Nasandina Kevneşopan Êzdîyatîyê*, İstanbul: Avesta, 2006.

Yüksel, Müfid, “Adevîlik, Yezîdîlik ve İdeoloji”
<https://mufity.blogspot.com/2018/05/yezidilik-mufid-yuksel.html>. Erişim tarihi 30.06.2018.